

Generacijske razlike u odnosu prema etničkoj različitosti: stavovi hrvatskih srednjoškolaca i njihovih roditelja

---

Čačić-Kumpes, Jadranka; Gregurović, Margareta; Kumpes, Josip

Source / Izvornik: **Revija za sociologiju**, 2014, 44, 235 - 285

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.5613/rzs.44.3.2>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:303:594223>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#) / [Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

Generacijske razlike u odnosu prema etničkoj različitosti: stavovi hrvatskih srednjoškolaca i njihovih roditelja

Jadranka ČAČIĆ-KUMPES

*Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru, Hrvatska
jcacic@unizd.hr*

Margareta GREGUROVIĆ, Josip KUMPES

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, Hrvatska

Polazeći od važnosti koja se pridaje etničnosti u suvremenome hrvatskom društvu, rad se temelji na rezultatima istraživanja kojim se ispituju sličnosti i razlike odnosa prema etničkoj različitosti pripadnika dviju obiteljskih generacija u Hrvatskoj, srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja. Svrha usporedbe njihovih stavova jest da se pokuša utvrditi međugeneracijske sličnosti i razlike, utvrditi njihove pokazatelje i objasniti moguće razloge njihova pojavljivanja. U prvom dijelu rada naznačuju se socijalizacijski aspekti unutar socioloških teorija etničnosti i generacija i skicira se društveno-povijesni socijalizacijski kontekst ispitivanih obiteljskih generacija. U središnjem dijelu rada iznose se i analiziraju rezultati istraživanja provedenog 2009. s pomoću anketnog upitnika na prigodnom uzorku srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja (N = 1902). Ispitivani su stavovi prema etničkoj različitosti te društvena distanca prema pripadnicima pojedinih etničkih skupina (Albancima, Romima, Slovencima i Srbima) i stranim (migrantskim) radnicima. Iako su dobivene pozitivne korelacije u iskazivanju stavova i izražene društvene distance kod srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja, t-testom (metodom uparenih uzoraka) utvrđene su neke međugeneracijske razlike. One se, između ostaloga, očituju u većoj priklonjenosti srednjoškolskih učenika etnocentričnim stavovima i zatvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti u usporedbi s njihovim roditeljima te u tome da roditelji izražavaju statistički značajno veću društvenu distancu prema Albancima, Slovencima i stranim radnicima od svoje srednjoškolske djece. Regresijskim analizama na svakom od poduzoraka provjeren je učinak sociodemografskih, sociokulturnih i socioekonomskih karakteristika ispitanika te njihovih vrijednosnih orijentacija na priklonjenost ispitivanim stavovima te na izražavanje društvene distance. Naposljetku se zaključuje da je s jedne strane potvrđena važnost obitelji u procesu etničke socijalizacije, a s druge uloga velikih društvenih promjena, poglavito traumatičnih društveno-povijesnih događaja, kako u oblikovanju stavova o etničkoj različitosti, tako i u oblikovanju generacijskih obilježja.

Ključne riječi: obiteljske generacije, srednjoškolski učenici, roditelji, etničnost, etnička različitost, etnička socijalizacija, društvena distanca

Ljudi više nalikuju svome vremenu nego svojim očevima.

Arapska izreka

Prava je šteta stvarati predrasude, budući da se one napokon osvećuju samo onima koji su, ili čiji su prethodnici bili njihovi začetnici. Doduše, možda će se revolucijom ostvariti pad osobnog despotizma i gramzivog ugnjetavanja koje žudi za vlašću, ali se nikada neće izvršiti istinska reforma načina mišljenja; nove predrasude će, upravo onako kao i stare, poslužiti kao uzica na kojoj se vodi velika, nemisaona gomila.

Immanuel Kant (2000: 36)

1. Uvod

Hrvatsko je društvo, unatoč nacionalnohomogenizacijskim procesima koji su se intenzivirali krajem 20. stoljeća, bilo i ostalo multietničkim.* Etničnost, neovisno o povijesnom razdoblju, o društveno-političkom poretku ili vladajućoj ideologiji kontinuirano i snažno na različite načine obilježava odnose unutar njega. U njemu su etnički odnosi i etničke predrasude tijekom povijesti često bili podatno i (zlo)upotrebljavano sredstvo političke borbe i manipulacije s dalekosežnim posljedicama. Sociohistorijske analize odnosa centara (koji su se tijekom povijesti mijenjali) i periferije (na kojoj se Hrvatska¹ po mnogočemu često nalazila) te prepletanja oblika i odnosa moći pojedinih etničkih skupina pružaju društveno-povijesne argumente koji mogu objasniti razloge zbog kojih je moguće da etničnost u Hrvatskoj bude trajno važna. Stoga bez sociohistorijskog uvida u prošle nije moguće razumjeti ni suvremene etničke procese niti je bez uvida u jedne i druge moguće anticipirati one buduće, a bez poznavanja njihovih manifestacija na makrorazini nije moguće razumjeti ni one na mezorazini i mikrorazini. Ipak treba imati na umu da ni povratna veza nije manje važna, tj. da ono što se događa na mikrorazini impregnira više razine na kojima se odvijaju etnički procesi. Treba dodati i to da specifičnost te razmjene vezana uz društveno-povijesni kontekst umnaža složenost njezinih posljedica kao što umnaža i poteškoće mogućeg uopćavanja.

* Ovaj rad nastao je na temelju empirijskog istraživanja u okviru projekta »Interkulturalni pristup etničkoj različitosti i identitet: Hrvatska Europa« (076-0762385-1516), koji se provodio uz financijsku potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

¹ Pod Hrvatskom se misli na teritorij Republike Hrvatske bez obzira na prijašnja imena i na administrativne podjele tijekom povijesti.

Potrebu istraživanja određenoga društveno-povijesnog konteksta ne treba nužno smatrati suprotnom zahtjevu da treba raskrstiti s metodološkim nacionalizmom (v. npr. Beck, 2002, 2008) zbog barem dvaju razloga. Prvi je što je za stvarno razumijevanje društveno-povijesnog konteksta u sociološkim istraživanjima uvijek bilo potrebno nadići granice onog tzv. nacionalnog² pa istraživanje pojedinog društva (najčešće nacionalne države) ne treba nužno označiti kao metodološki nacionalizam. Drugi je taj što, da parafraziramo Colhouna (2007), nacije i nacionalizmi još uvijek igraju ulogu, oni još uvijek nešto znače. Etnički procesi stvarni su i važni pa ih je potrebno i istraživati usredotočujući se na konkretna pojedina društva. To, dakako, ne znači da ih treba razumijevati i istraživati izolirano jer se, naposljetku, ni etnički procesi ne događaju izolirano u svijetu koji je obilježen, kako kaže Beck, zajedničkom sadašnjošću zbog koje je taj svijet, kakvim god nam se on činio, na svojevrsan način postao moralnije mjesto (Beck, 2002, 2008).

Stoga je, kad se želi pokušati objasniti činjenicu da se na etničnost kao mobilizacijsko sredstvo velikih i različitih dijelova hrvatskoga društva i njegovih pripadnika različitih etničkih identifikacija uvijek moglo i po svemu se još uvijek može računati, potrebno steći uvid na nekoliko razina. Potrebno je poznavati procese vezane uz etničnost u širem društvenom kontekstu jer se oni odražavaju i na etničke odnose u Hrvatskoj. Istraživanje specifičnosti tih odnosa nadalje zahtijeva povezivanje sveobuhvatnoga sociohistorijskog pristupa s istraživanjima manjeg dosega, tj. onima koja omogućuju dublje uvide u svijet života, odnosno isprepletenost svjetova pojedinaca i društvenih skupina. U tu svrhu, budući da u Hrvatskoj uglavnom nema longitudinalnih istraživanja, pa tako ni na području etničnosti, kao što nema ni mnogo kvalitativnih istraživanja, činilo se vrijednim pokušati povezati sociohistorijske uvide u društvene promjene i s njima povezane promjene socijalizacijskih obrazaca vezanih uz etničnost te rezultate nekih dosadašnjih istraživanja na području etničnosti s rezultatima istraživanja stavova hrvatskih građana vezanih uz etničnost.

Istraživanje tih stavova provedeno je 2009. godine na dva reprezentativna uzorka (punoljetnog stanovništva i srednjoškolskih učenika u Hrvatskoj). To je omogućilo kreiranje prigodnoga uzorka srednjoškolskih učenika

² U sociološkoj literaturi često se izjednačuje društveno i državno te državno i nacionalno pa kad se govori o metodološkom nacionalizmu, zapravo se misli o ograničavanju istraživanja na državne okvire, iako izjednačavanje nacije i države ni teorijski, a, češće nego što se ponekad misli, nije opravdano ni u stvarnosti.

i njihovih roditelja s namjerom da se stekne uvid u sličnosti i razlike između tih dviju obiteljskih generacija kad je riječ o stavovima i predrasudama vezanim uz etničku različitost. Svrha usporedbe stavova roditelja i njihove srednjoškolske djece jest da se, kad je riječ o etničnosti, pokuša utvrditi je li točno da, kako kaže arapska izreka, »ljudi više nalikuju svome vremenu nego svojim očevima«, odnosno, da se pokušaju identificirati eventualne generacijske razlike budući da one mogu imati implikacije za daljnji razvoj međuetničkih odnosa. Stoga se najprije pruža uvid u socijalizacijske aspekte unutar socioloških teorija etničnosti i generacija i na temelju njih konceptualizira analiza rezultata istraživanja. Zatim se iznose, analiziraju i interpretiraju rezultati istraživanja etničkih predrasuda i stavova prema etničkoj različitosti dviju obiteljskih generacija. Naposljetku se zaključuje o važnosti obiteljske socijalizacije kad je riječ o etničkim predrasudama i stavovima prema etničkoj različitosti, prepletanju obitelji i drugih socijalizacijskih čimbenika te razlozima i mogućim posljedicama pretpostavljenih generacijskih promjena u odnosu prema etničkoj različitosti.

2. Generacije, etničnost i socijalizacija etničke različitosti: konceptualizacija istraživanja

Kao što je napomenuto, kontinuirana prisutnost složenog problema etničkih odnosa u privatnoj i javnoj sferi unutar multietničkoga hrvatskog društva te stalne i često dramatične okolnosti koje dovode do društvenih promjena čine etničnost važnom u životima različitih generacija njegovih građana. Te društveno-povijesne okolnosti, ako se prihvati Putnamova konstatacija da »[v]ječina društvenih promjena *uključuje* i individualne i generacijske procese« (Putnam, 2000: 34) potiču da se pokušaju utvrditi barem neki indikatori mogućih generacijskih razlika u donosu prema etničkoj različitosti. Budući da su pojmovi etničnosti i generacije, koji se stavljaju u odnos rabe i u svakodnevnom govoru i u brojnim znanstvenim disciplinama, višeznačni, potrebno je najprije odrediti njihovo značenje u istraživanom kontekstu i povezati ih s procesom (i pojmom) socijalizacije.

Pojam generacije često se rabi da bi se objasnile potpuno različite prirodne i društvene pojave, a pokriva i različita značenja u društvenim znanostima.³

³ Značenja pojma generacija povezana su s istraživačkim predmetom pojedinih društveno-znanstvenih disciplina, pa se, ovisno o disciplini, mijenja i sadržaj pojma. U tom se smislu o generacijama govori kao o dobnim kohortama, određuje ih se prema životnom razdoblju i srodničkim vezama njihovih pripadnika ili pak prema njihovoj (samo)identifikaciji

Zajedničko im je to da pojam generacije uključuje vremensku i biološku odrednicu, a sociolozima je osim toga podjednako važna još jedna – društveno-kontekstna, odnosno kulturna komponenta. U ovome će se radu pojmu generacije pristupiti dvojako. Zbog ishodišta u empirijskom istraživanju etničkih predrasuda i stavova prema etničkoj različitosti hrvatskih srednjoškolaca i njihovih roditelja, govori se o pripadnicima tzv. obiteljskih generacija (Närvänen i Näsman, 2004; usp. Attias-Donfut i Arber, 2000), tj. o skupinama u srodničkom nizu koje obilježavaju unutarobiteljski odnosi.⁴ S druge strane, prilikom interpretacije rezultata istraživanja tim dvjema obiteljskim generacijama pokušat će se pristupiti iz sociološke perspektive utemeljene na klasičnome Mannheimovu situacijskom određenju pojma generacije.

Mannheim generaciju određuje kao ponajprije društvenu pojavu⁵ koja jest »zasnovana na biološkom ritmu života i smrti« i u koju pripadaju osobe otprilike iste dobi, ali koju bitno obilježava istovjetnost položaja njezinih pripadnika unutar zajedničkog i važnog društveno-povijesnog iskustva (Mannheim, 1952: 290, 292). Naglasio je važnost primarne socijalizacije u oblikovanju generacijske svijesti, tj. u društvenoj konstrukciji stvarnosti što kasnije detaljno razrađuju Berger i Luckmann (1992 [1966]). Pojedinci, tvrdi Mannheim, rano u djetinjstvu stječu elemente svoga svjetonazora, a značenje dječjih i adolescentskih⁶ iskustava leži u činjenici da se odraz

---

s važnim zajedničkim kulturnim i/ili društveno-povijesnim iskustvima (Devriese, 1989; Attias-Donfut i Arber, 2000; Attias-Donfut i Daveau, 2004; Närvänen i Näsman, 2004).

⁴ Neki autori definiraju generacije kao skupine osoba u srodničkome nizu (v. npr. Alanen, 2001; Qvortrup, 2009) dok drugi smatraju da je u tom smislu uputnije govoriti o »obiteljskim generacijama« ili o »životnim fazama« (v. Närvänen i Näsman, 2004). Govori se o dvjema, o djeci i odraslima (Alanen, 2001), ili trima (ponekad i četirima) generacijama, o djeci, odraslima i starijim osobama, odnosno o djeci, roditeljima i djedovima i bakama (Qvortrup, prema Närvänen i Näsman, 2004) ili pak mladima (ponajprije radno neaktivnima), odraslima (radno aktivnima) i umirovljenima (v. npr. Attias-Donfut i Arber, 2000). Predložene podjele po mnogočemu su neadekvatne jer su neprecizne, a sadržaj pojmova se preklapa (o tome više u Närvänen i Näsman, 2004).

⁵ Da generaciju treba razumjeti kao društvenu pojavu, smatra i Bourdieu: »Želim podsjetiti jednostavno na to da mladost i starost nisu datosti, nego se društveno konstruiraju u borbi između mladih i starih... Svako polje... ima svoje vlastite zakone starenja: da bi se znalo kako se u njemu razgraničavaju *generacije*, treba poznavati posebne zakone funkcioniranja polja, uloge u borbi i podjele koje ta borba proizvodi« (Bourdieu, 1984: 144).

⁶ Mannheim ističe važnost mladosti zbog »svježine« susreta mladih sa svijetom, pri čemu mladi ljudi tek oko sedamnaeste godine (dakako uz individualna odstupanja) postaju sposobnima za stvarno propitivanje i promišljanje (Mannheim, 1952: 300). To potkrepljuje i psihologija kognitivnog razvoja od Piageta pa nadalje.

prvih i neupitnih pogleda na svijet i prvih strukturiranih znanja ogleđa na onim pogledima i znanjima što se stječu kasnije u životu. Drugim riječima, svijet koji se pounutri tijekom primarne socijalizacije, usađuje se u svijest snažnije nego svjetovi koji se pounutruju u sekundarnoj socijalizaciji, odnosno »osnovna struktura svake sekundarne socijalizacije mora odgovarati strukturi primarne« (Berger i Luckmann, 1992 [1966]: 157). Dakako, socijalizacija je kontinuiran proces tijekom kojega se društvenost razvija i oblikuje u interakciji društva i pojedinca. Stoga je važno poznavati djelovanje svih aktera u tome procesu, a ono je promjenjiva intenziteta. Akteri su, svaki za sebe, nekad pasivniji, a nekad aktivniji pa se i socijalizacijski učinci mijenjaju.

Kad je riječ o pasivnosti ili aktivnosti aktera, pri razmatranju generacijskih razlika valja imati na umu da »premda dijete u procesu svoje socijalizacije nije naprosto pasivno, pravila igre postavljaju odrasli« pa »[d]ijete svijet značajnih drugih ne pounutruje kao jedan od mnogih mogućih svjetova« nego kao »jedini postojeći i jedini shvatljivi svijet« (Berger i Luckmann, 1992 [1966]: 160, 162). Pritom ništa od toga ne bi bilo moguće »bez emocionalno nabijene identifikacije djeteta s njegovim značajnim drugima« (Berger i Luckmann, 1992 [1966]: 167), a značajni drugi su oni koji pripadaju najužemu krugu – najčešće članovi obitelji, ponajprije roditelji/skrbnici. Sadržaj onoga što se pounutruje tijekom primarne socijalizacije, nije se teško složiti s Bergerom i Luckmannom, varira od društva do društva. S time se u vezi, u kontekstu ovoga rada, nameće pitanje etničnosti kao sadržaja primarne socijalizacije i potreba poznavanja slike svijeta odraslih, ponajprije roditelja, odnosno njihovih predodžbi etničnosti i etničkih odnosa.⁷ Međutim, ne treba zaboraviti ni to da je tijekom sekundarne socijalizacije, zahvaljujući različitim tehnikama, ipak moguće uspješno zamijeniti afektivni intenzitet primarne socijalizacije (v. Berger i Luckmann, 1992 [1966]).

⁷ Kad je riječ o etničkim stavovima vezanim uz hrvatski kontekst, značenje slike svijeta koju roditelji prenose svojoj djeci dobro ilustriraju intervjui s transnacionalnim migranticama koje su tijekom svoje primarne socijalizacije živjele izvan Hrvatske, a čiji su se hrvatski nacionalni osjećaj i privrženost hrvatstvu oblikovali unutar emigrantske obitelji. Neupitnost i snaga predodžbi koje su se prenose u obitelji nadjačale su socijalizaciju u drugom društvenom i političkom kontekstu i preseljenje u odrasloj dobi u Hrvatsku. Etnička identifikacija i brojne predodžbe stečene u djetinjstvu zadržale su se kao polazišta za razmišljanje o hrvatskome društvu i u odrasloj dobi i (v. intervju u Čapo, Hornstein Tomić i Jurčević, 2014). Ako se i mijenjaju, te se predodžbe mijenjaju teško, a ponekad, pogotovo one rigidne, i mukotrпно (v. npr. autobiografski roman D. Pilsela /2014/).

Budući da etničnost nije u svim društvima jednako prisutna u svakodnevnom životu, tj. nije jednako važna pripadnicima svakog društva niti je (uvijek) jednako važna (svim) pripadnicima nekog društva, ona nema ni isto mjesto u primarnoj socijalizaciji. Ipak u specifičnim društvenim okolnostima, etničnost može biti od velikoga značenja za pripadnike određenog društva (čak i kad joj oni osobno ne pridaju osobito značenje) ili kako kaže R. Jenkins »[e]tničnost, kad je ljudima važna, *uistinu* je važna« (Jenkins, 2008 [1996]: 87). Njezinu važnost pojačava i činjenica da može biti povezana i sa snažnim osjećajima koje, dakako, mogu potaknuti stvarni događaji ili pak (re)interpretacija, reminiscencija i oživljavanje prošlih događaja. Onda kad je etničnost uistinu važna, etnički se identitet oblikuje, poput sebstva, roda i ljudskosti, kao primarni identitet, tj. onaj identitet koji se oblikuje u najranijem djetinjstvu, koji je duboko ukorijenjen i koji se kasnije teško mijenja (Jenkins, 2008 [1996]: 4).⁸ Stoga, u društvu u kojem etničnost pripada procesu primarne socijalizacije, neupitnom može postati ne samo slika o svome etničkome identitetu i identitetu etničke skupine kojoj se pripada nego i slika o etničkim drugima. Empirijska istraživanja pokazuju da obiteljska socijalizacija ima presudnu ulogu u oblikovanju etničkoga identiteta (usp. Umaña-Taylor, Bhanot i Shin, 2006) te da je roditeljima, osobito roditeljima pripadnicima etničkih manjina, važno da na svoje potomke prenesu kulturno naslijeđe (usp. Hughes *et al.*, 2006). Pritom se pokazuje da je veća vjerojatnost, premda to nije i pravilo, da će roditelji koji pripadaju povijesno marginaliziranim i potlačenim etničkim skupinama biti skloniji odgoju kojim će pripremati svoju djecu na pristranost i predrasude.⁹ U kontekstu ovoga rada, poznajući društveno-povijesni razvitak hrvatskoga društva, za pretpostaviti je da je podjednako važno to

⁸ No, i onda kad je teško moguća, identifikacijska promjena nije nemoguća. Ono što se doima začahurenim tijekom primarne, moguće je promijeniti tijekom sekundarne socijalizacije koju Berger i Luckmann definiraju kao pounutrivanje institucionalnih ili institucionalno zasnovanih »podsvjetova«. Međutim, »[d]a bi se raspala masivna zbiljnost pounutrena u ranom djetinjstvu, potrebni su teški životni udarci; za razaranje realnosti pounutrenih kasnije potrebno je ipak mnogo manje«... U sekundarnoj socijalizaciji valja taj naglasak pojačavati određenim pedagojskim tehnikama i 'utuvljivati' ga pojedincu« (Berger i Luckmann, 1992 [1966]: 168, 169).

⁹ Iako je uglavnom riječ o istraživanjima na uzorcima etničkih manjina u Americi (npr. Hughes *et al.*, 2006; Umaña-Taylor, Bhanot i Shin, 2006), njihovi se rezultati čine korisnima za razmišljanje o etničkoj socijalizaciji i u drugim društvenim kontekstima pa tako i u hrvatskome, osobito kad se ima na umu društveno-povijesni kontekst hrvatskoga etničkog razvitka.

je li riječ o marginaliziranim skupinama ili o skupinama koje sebe percipiraju (ili su sebe percipirale) marginiziranima. S time u vezi trebalo bi imati na umu i tvrdnju da se nečiju reakciju »može istraživati samo ako se poveže s cjelokupnim kontekstom, tj. sa situacijom kakva ona jest u provjerljivoj, objektivnom smislu i kakvom se zainteresiranim osobama čini da jest« (Thomas i Thomas, 1928: 572). Situacijski pristup za koji se zalažu Thomas i Thomas, može se shvatiti kao preteča novijega ekološkog pristupa kojim se naglašava važnost ispitivanja višestrukih socijalizacijskih konteksta i njihovih socijalizacijskih učinaka, a koji je pokazao ključnu ulogu obiteljske etničke socijalizacije u oblikovanju etničkog identiteta adolescenata (Umaña-Taylor, Bhanot i Shin, 2006).¹⁰

Sociologe, dakako, ne treba podsjećati na važnost društvenoga konteksta, ali možda nije suviše naglasiti koliko je on važan i za oblikovanje generacija. Edmunds i Turner, primjerice, opominju da se generacije mogu oblikovati kao svojevrsni kolektivni odgovor na traumatične događaje koji pojedinu generaciju »lišavaju njezine prošlosti i odvajaju od budućnosti« i koji kao »temelj kolektivne ideologije i integrativnih rituala postaju kanal za komemoraciju traumatskog iskustva« (Edmunds i Turner, 2002: 12). Podsjećaju da su istraživanja generacija u kontekstu traumatičnih događaja poput ratova, ekonomskih kriza, borbi za nezavisnost i sl., pokazala da specifična traumatska iskustva oblikuju generacijsku svijest, tj. da traumatični događaji imaju traumatske učinke. Oni ističu da su najvećma, premda ne i isključivo, ratna iskustva ta traumatska iskustva koja su oblikovala generacije u 20. stoljeću.¹¹ U tome je smislu nezanemariva činjenica da je tijekom 20. stoljeća svaki građanin Hrvatske u nekom trenutku svoga života¹² proživio traumatsko iskustvo (barem jednog) rata i poraća.

¹⁰ Ekološki model razvoja etničkoga identiteta pristupa etničkoj socijalizaciji tako da povezuje mikroekološke čimbenike (poput predodžbi o etničkoj skupini u lokalnoj zajednici) i makroekološke čimbenike (poput društveno-ekonomskog statusa) (v. Umaña-Taylor, Bhanot i Shin, 2006).

¹¹ Koliko učinak traumatskoga ratnog iskustva može biti jak govori, primjerice, zaključak istraživanja Richarda Wohla o generaciji koja je proživjela Prvi svjetski rat: »Povijest generacije 1914. mogla bi neosporno rasvijetliti podrijetlo Velikoga rata i njegov utjecaj na one koji su se u njemu borili. Ona obećaje da će nam pomoći da razumijemo takav kritični razvoj događaja kao što je širenje pesimizma i očaja, opadanje liberalnih i ljudskih vrijednosti, porast komunističkih i fašističkih pokreta i iznenadnu erupciju nasilja u najnaprednijim europskim zemljama između 1914. i 1945. godine« (Wohl, 1979: 2).

¹² Pod »svakim građaninom« misli se na one hrvatske građane koji su proživjeli prosječno očekivano trajanje života, a koje je u Hrvatskoj, primjerice za one rođene sredinom 20. sto-

Iako samo u grubim crtama, ipak valja podsjetiti na to da su sva tri rata na hrvatskome prostoru u 20. stoljeću uz mučnu, ali predvidljivu univerzalnu traumatičnost koju sa sobom donose ratovi bitno obilježile velike društvene promjene – raspadi jednih i stvaranje novih država, prekrajanje državnih granica, promjene društvenoga i političkog poretka i dominantnih ideologija te promjene u odnosima moći na više razina. Sve se to bitno, u svakom razdoblju na specifičan način, odrazilo i na etničke odnose. Naime, svaki je od tih ratova, uza sve ostalo, imao za posljedicu i promjene u etničkoj strukturi stanovništva i tragove u kolektivnom sjećanju pojedinih etničkih skupina što se odražavalo (i još se uvijek odražava) kako na međuetničke odnose (usp. npr. Sekulić, 1992) tako i, za pretpostaviti je, na oblikovanje generacija. S time u vezi, treba ukratko opisati i društvenopovijesne kontekste u kojima su pripadnici obiteljskih generacija, obuhvaćeni istraživanjem čiji se rezultati iznose u ovome radu, proživjeli svoje formativno razdoblje.

Roditeljska generacija stasala je u socijalističkoj Jugoslaviji u kojoj je Hrvatska, kao jedna od šest republika, bila ustavno definirana kao nacionalna država hrvatskoga naroda pri čemu se uvijek posebno, premda pri svakoj promjeni ustava na različit način, isticala ravnopravnost (uvijek izriječno) srpskoga te drugih »naroda i narodnosti« koji u njoj žive. No, iznad te etnonacionalne utemeljenosti države izdizala se ona ideološka i klasna. Upravo je taj ideološki aspekt obilježio institucionalno socijalizacijsko djelovanje, posebice škola kroz koje je prošla roditeljska generacija. Tako je primjerice, osnovu moralnoga odgoja sedamdesetih godina 20. stoljeća (kad je dobar dio ispitanika iz roditeljskog poduzorka pohađao školu) u Hrvatskoj činilo »razvijanje i upoznavanje socijalističkih međuljudskih odnosa u učeničkim kolektivima i široj društvenoj zajednici, uvođenje učenika u samoupravljačku praksu i formiranje socijalističkih moralnih stavova i uvjerenja učenika«. Očekivala se lojalnost prema dominantnoj ideologiji koja se trebala razvijati s pomoću upoznavanja »s ulogom, pravima i dužnostima samoupravljača« te na usvajanju i afirmiranju »osnovnih vrednota, zahtjeva i normi socijalističkog morala...«. Naposljetku nije izostavljen ni razvoj nacionalnog osjećaja, ali implicitni naglasak bio je nadnacionalni, u duhu »bratstva i jedinstva« što je definirano preko razvijanja »ljubavi prema svom narodu i osjećaja nacionalnog ponosa i dostojanstva, ljubavi

---

ljeća, bilo između 60 i 70 godina (*Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2013*, <http://www.dzs.hr/>) te, dakako, na one mlađe koji su proživjeli ratno iskustvo devedesetih godina.

prema drugim narodima i narodnostima u Jugoslaviji i osjećaja pripadnosti široj jugoslavenskoj zajednici, razumijevanja i simpatije za ostale narode u svijetu« te razvijanja »duha rasne, vjerske i nacionalne snošljivosti« (*Nаша osnovna škola*, 1972: 207). Nakon njihova formativnog razdoblja u socijalističkoj Hrvatskoj, uslijedilo je tranzicijsko razdoblje što ga u Hrvatskoj, između ostaloga, obilježavaju raspad nadnacionalnoga državnog okvira i stvaranje novoga – nacionalnog i rat (Sekulić, 1992; Županov, 1995) te retradicionalizacija (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007; Županov, 1995). Traumatičnost toga, za veliku većinu građana Hrvatske, iznenadnog rata dodatno je opterećena brutalnim etničkim sukobom, koji je za posljedicu imao, između ostaloga, intenziviranje nacionalne homogenizacije, raspad mnogih obitelji i cijelih lokalnih zajednica (v. npr. Čorkalo Biruški i Ajduković, 2009).

Sudionici istraživanja unutar srednjoškolskog poduzorka, rođeni su tijekom toga rata devedesetih i socijaliziraju se u državi koja po mnogočemu pripada u prototip nacionalnohomogenizirajućih država s kraja 20. stoljeća u kojima se na frustracijama iz prošlosti grade, formuliraju i ističu prava temeljne etničke skupine na državu u kojoj sve treba biti podređeno interesima te skupine (usp. Brubaker, 2009 [1996], 2011). Takva država podržava nacionalističku ideologiju unutar svojih institucija (Sekulić, 2012) pri čemu se školama pridaje osobito važna socijalizacijska uloga. Treba napomenuti da osim škole sve snažniji postaju i drugi socijalizacijski čimbenici, osobito masovni mediji, koji proširuju i sve češće nadoknađuju i zamjenjuju primarne obiteljske veze. Unatoč tome i činjenici da se obitelj transformira u tolikoj mjeri da ju Beck čak svrstava među žive mrtvace, među tzv. zombi-kategorije (v. Beck i Beck-Gernsheim, 2002: 204), može se reći da je obitelj u hrvatskome društvu još uvijek onaj socijalizacijski čimbenik s kojim je pojedinac najintimnije i najemotivnije povezan. Ona je ta koja se nalazi između sustava i svijeta života (Habermas, 1987).

Imajući u vidu skicirane teorijske osnove i društveno-povijesni kontekst u radu se polazi od sljedećega: a) etničnost je situacijskog karaktera i često je predmetom instrumentalizacije, ideološkog manipuliranja, političke mobilizacije i izvor kolektivnih predodžbi i osjećaja što u vremenu svojevrzne kolektivne uzavrelosti¹³ može uroditi i društvenim promjenama

¹³ Durkheim kolektivnu uzavrelost i njezine posljedice objašnjava postojanjem trajnijih stanja »u kojima pojačano djelovanje društva bude s dugoročnim posljedicama, a često i dojmljivim učinkom. Postoje povijesna razdoblja kada, pod utjecajem kakva velikog kolek-

(Brubaker, 2011; Durkheim, 2008 [1912]; Stone, 2004); b) kad je etničnost u nekom društvu važna, ona postaje sadržajem primarne socijalizacije (Jenkins, 2008 [1996]) koja se ponajprije odvija u obitelji, važnom, često presudnom, čimbeniku etničke socijalizacije (Umaña-Taylor, Zeders i Updegraff, 2013); c) etničnost je kontinuirano važna u hrvatskome društvu i bitno je obilježila tranzicijsko razdoblje (v. npr. Tomić-Koludrović i Petrić 2007; usp. Elster, Offe i Preuss, 1998; Kuzio, 2001; Offe, 2004) koje je uza sve promjene obilježio i rat; d) traumatska iskustva rata snažna su iskustva koja mogu oblikovati generacije (Edmunds i Turner, 2002); e) generacijska svijest nije nužno homogena pa osim međugeneracijskih postoje i unutargeneracijske razlike (Mannheim, 1952; Eisenstadt, 1995, 2009 [1956]);¹⁴ f) generacijsko kolektivno sjećanje (Halbwachs, 1968 [1950]; usp. Mannheim, 1952) relevantno je ako je, svjesno ili nesvjesno, inkorporirano u sadašnjost.

S time u vezi nametnulo se pitanje je li moguće utvrditi sličnosti i razlike u etničkim predrasudama i stavovima prema etničkoj različitosti između onih pripadnika društva čije je formativno razdoblje završilo prije dramatičnih događaja obilježenih etničkim sukobima tijekom ratnih devedesetih i nacionalnohomogenizacijskih procesa u tranzicijskoj Hrvatskoj i onih čija se primarna socijalizacija odvijala upravo u tom razdoblju te na temelju njih govoriti o generacijskim promjenama. U nedostatku longitudinalnih istraživanja, odgovor se pokušava naći u utvrđivanju sličnosti i razlika između stavova vezanih uz etničnost dviju obiteljskih generacija, konkretnije – roditeljskih stavova i stavova njihove srednjoškolske djece. Te dvije generacije povezuje zajednička obiteljska povijest, a osim životne dobi, razdvajaju ih i obilježja širega društvenog konteksta u kojem se odvijalo njihovo formativno razdoblje (v. Sliku 1).

---

tivnog prevrata, društvena međudjelovanja postaju mnogo češća i aktivnija. Pojedinci teže jedni drugima i još se više okupljaju. Slijedi opća uzavrelost koja odlikuje revolucionarna i stvaralačka doba. Rezultat prekomjerne aktivnosti jest opća stimulacija individualnih snaga. Živi se drukčije i intenzivnije nego u normalnim vremenima. Promjene nisu jedino u nijansama i stupnjevima; čovjek postaje drukčiji» (Durkheim, 2008 [1912]: 254).

¹⁴ Mannheim, primjerice, smatra da unatoč tome što se »generacija kao stvarnost uspostavlja kad slično 'locirani' suvremenici sudjeluju u zajedničkoj sudbini i u idejama i koncepcijama koje su na neki način povezane s njezinim razvojem... unutar neke generacije može postojati određen broj različitih, suprotstavljenih generacijskih jedinica« koje »zajedno čine 'stvarnu' generaciju upravo zato što su orijentirane jedna prema drugoj, makar i samo u smislu međusobne borbe« (Mannheim, 1952: 306–307). O društvenim razlozima nehomogenosti generacija v. Eisenstadt, 1995. i 2009 [1956]).

S namjerom da se steknu elementi za najavljeni složeniji uvid u procese generacijske diversifikacije u odnosu prema etničkoj različitosti¹⁵ u hrvatskome društvu, pokušat će se odgovoriti na sljedeća pitanja:

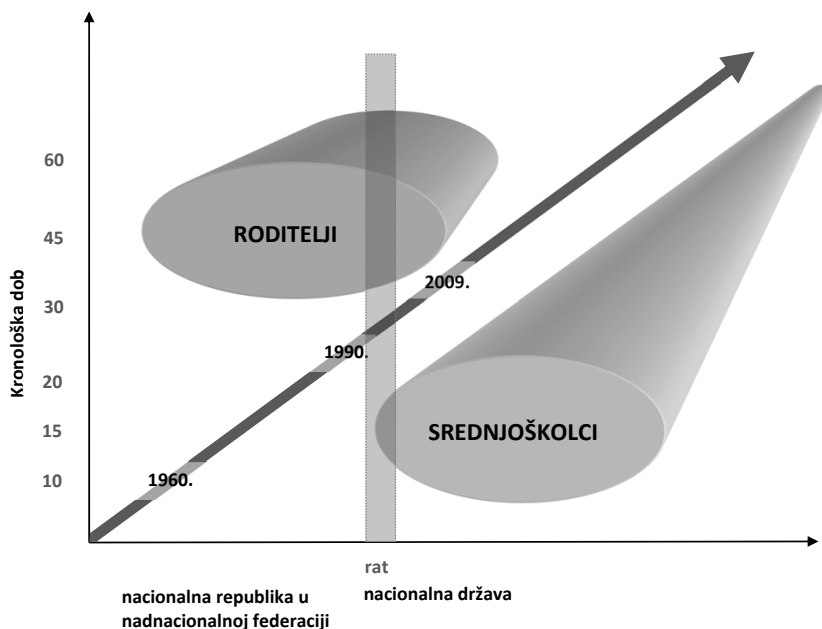
1. Postoje li razlike između srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja u stavovima prema etničkoj različitosti?

2. Postoje li razlike između srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja u društvenoj distanci prema pojedinim etničkim skupinama i stranim radnicima?

3. Mogu li se identificirati prediktori pojedinih stavova prema etničkoj različitosti i društvene distance prema pojedinim etničkim skupinama i stranim radnicima te razlikuju li se oni kod srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja?

4. Pokazuju li dobiveni rezultati presudnu ulogu obitelji kao socijalizacijskoga čimbenika kad je riječ o etničkim predrasudama i stavovima prema etničkoj različitosti ili naznačuju i postojanje nekih drugih socijalizacijskih čimbenika?

Slika 1. Društveno-povijesna kontekstualizacija ispitivanja razlika između dviju obiteljskih generacija

¹⁵ Odnos prema etničkoj različitosti shvaća se u najširem smislu te riječi, a u ovome radu obuhvaća stavove vezane uz etničku različitost i društvenu distancu prema etničkim skupinama (nacionalnim manjinama) i stranim radnicima.

3. Istraživanje generacijskih razlika u odnosu prema etničkoj različitosti: uzorak i metoda

Podatci koji se analiziraju u ovome radu prikupljeni su u lipnju 2009. metodom ankete na reprezentativnom uzorku hrvatskih srednjoškolskih učenika i prigodnom uzorku njihovih roditelja. Kako bi se postigla reprezentativnost srednjoškolskog uzorka učenici su stratificirani prema regiji stanovanja, razredu, školskom programu i spolu. Anketiranje je provedeno u 40 srednjih škola¹⁶ u koje su upitnici dostavljeni poštom te su na isti način i vraćeni istraživačima, a proveli su ga razrednici, pedagozi, psiholozi i nastavnici sociologije prema priređenim uputama s kojima su unaprijed bili upoznati. Učenici su upitnik ispunili u školi u obliku grupnog anketiranja tijekom jednoga školskog sata. Svi su anketirani učenici zajedno s upitnikom koji su oni popunjavali dobili i upitnik za svoje roditelje koji su odnijeli kući te ga, nakon što ga je jedan od roditelja ispunio, vratili natrag u školu. Učenički i roditeljski upitnik bili su povezani zajedničkom brojčanom šifrom.

3.1. Uzorak

Uzorkom srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja obuhvaćena su 1902 ispitanika. Iako je u istraživanju prikupljeno više valjanih upitnika učenika (N = 1603) i roditelja (N = 1113), u okviru ovoga rada analizirani su podatci srednjoškolaca i roditelja iz istih obitelji (N = 951). Tako su iz analiza isključeni svi srednjoškolci čiji roditelji nisu ispunili upitnik (ili je upitnik bio nekorektno ispunjen) i obratno, oni roditelji čija djeca nisu korektno ispunila upitnik.

Podatci o uzorku prikazuju se u dvjema tablicama (1 i 2) stoga što ispitanici dolaze iz istih obitelji pa je neka obilježja bilo suvišno prikazivati za oba poduzorka. Ona su izdvojena kao obilježja obiteljskih jedinica (Tablica 2). Ostala su obilježja prikazana posebno za svaki poduzorak (Tablica 1).

Podatci u Tablici 1 pokazuju da otprilike dvije trećine obaju poduzoraka, i srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja, čine ispitanice (64,25%). Srednjoškolci su u prosjeku stari 16,9 godina pri čemu je njih 2/3 u dobi od 15–17 godina što uglavnom odgovara 1. i 2. razredu srednje škole. Prosječna dob roditelja je 44,5 godina. Unatoč reprezentativnom uzorku hrvatskih srednjoškolskih učenika iz kojeg je regrutiran poduzorak djece, očito je da su roditelji mlađih srednjoškolaca u većem broju prihvatili ispunjavati

¹⁶ Kriteriji odabira srednjih škola bili su broj učenika, školski programi koji se u školi provode i regija.

upitnik. Budući da su to ujedno češće bile majke to je ovaj prigodni uzorak učinilo poprilično asimetričnim kad je riječ o dobi srednjoškolaca i spolnoj strukturi oba poduzorka u odnosu na opću populaciju.¹⁷

Tablica 1. Prikaz osnovnih sociodemografskih, socioekonomskih i sociokulturnih obilježja ispitanika (srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja)

Varijabla	Kategorije	Srednjoškolci (N = 951)		Roditelji (N = 951)	
		N	%	N	%
Spol	muški	338	35,54	337	35,44
	ženski	611	64,25	611	64,25
Dobne skupine	15 – 17 godina	670	70,45		
	18 – 20 godina	280	29,44		
	do 45 godina			583	61,30
	46 godina i više			363	38,17
Etnička samoidentifikacija	Hrvat	813	85,49	798	83,56
	Srbin	48	5,05	57	5,97
	ostalo	73	7,68	83	8,69
Politička orijentacija	ljevica	116	12,19	109	11,46
	lijevi centar	90	9,46	108	11,36
	centar	480	50,47	417	43,85
	desni centar	75	7,88	104	10,94
	desnica	126	13,25	136	14,30
Religijska samoidentifikacija	uvjereni vjernik	444	46,69	469	49,32
	religiozan	223	23,45	268	28,18
	neodlučan	112	11,78	60	6,31
	ravnodušan prema religiji	64	6,73	45	4,73
	nereligiozan, nema ništa protiv religije	64	6,73	94	9,88
	nereligiozan, protivnik religije	23	2,42	4	0,42

¹⁷ Riječ je o anketi kojoj se pristupalo dobrovoljno pa se indikativnim čini da su u znatno većem broju taj neformalni, školskim putem posredovani zadatak obavile majke mlađih srednjoškolskih učenika. S obzirom na to da nema jasnih pokazatelja kojima bi se objasnila njihova veća uključenost u istraživanje i da se o razlozima može samo spekulirati, rukovodeći se pritom donekle rezultatima drugih istraživanja (npr. Bagić, 2004), ovdje samo treba napomenuti da ta obilježja uzorka ograničavaju konkluzivnost nalaza. Osim toga, ne treba zanemariti ni činjenicu da, budući da su učenici nosili upitnike svojim kućama, nije bilo moguće kontrolirati njihovo popunjavanje.

Nadalje, podatci o ostalim usporedivim varijablama navedenima u Tablici 1 također pokazuju da nema većih razlika između dvaju poduzoraka. Visoka je podudarnost etničke identifikacije srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja. Ona je očekivana i uklapa se u rezultate drugih istraživanja koja pokazuju važnost obiteljske socijalizacije pri oblikovanju etničkog identiteta (v. npr. Hughes *et al.*, 2006; Umaña-Taylor, Zeiders i Updegraff, 2013). Unatoč sličnosti etničke identifikacije moguće je uočiti i neke, doduše manje, razlike između roditelja i njihove djece.¹⁸ Nadalje, prema političkoj orijentaciji, većina ispitanika smješta se na poziciju političkoga centra s time da to čini nešto veći udio srednjoškolskih učenika (50,47%) nego njihovih roditelja (43,85%) koji se pak nešto više od svoje srednjoškolske djece opredjeljuju i za ljevicu i za desnicu. Roditelji se češće (77,5%) nego njihova srednjoškolska djeca (70,14%) izjašnjavaju religioznima, a najveća suglasnost između njih je unutar kategorije uvjerenih vjernika (u svakom poduzorku tako se izjašnjava gotovo 50% ispitanika). Zanimljivim se čini napomenuti da se gotovo dvostruko više srednjoškolskih učenika (njih 11,78% u odnosu na 6,31% njihovih roditelja) izjašnjava neodlučnima u odnosu na religiju.

Tablica 2. Prikaz osnovnih obilježja obiteljskih jedinica

Varijabla	Kategorije	Obiteljska jedinica (N = 951)	
		N	%
Najviši stupanj obrazovanja roditelja	bez završene osnovne škole	1	0,11
	osnovna škola	44	4,63
	srednja škola	514	54,05
	viša škola	149	15,67
	visoka škola (fakultet)	199	20,92
	magisterij/doktorat	34	3,57

¹⁸ Razliku u etničkoj identifikaciji između srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja čini 2% više djece koja se izjašnjavaju kao Hrvati (85,49% srednjoškolskih učenika u odnosu prema 83,56% njihovih roditelja). Pritom se, u odnosu na izjašnjavanje onog roditelja koji je popunio upitnik, za otprilike 1% manje srednjoškolskih učenika identificira sa srpskom nacionalnom manjinom te otprilike isto toliki udio kad je riječ ukupno o pripadnicima svih ostalih nacionalnomanjinskih skupina koje su sudjelovale u ispitivanju. Taj se podatak čini vrijednim daljnje provjere na reprezentativnom uzorku i s dodatnim mjernim instrumentima kako bi se dobili precizniji podatci o eventualnim razlikama između etničkog izjašnjavanja roditelja i njihove srednjoškolske djece i sklonosti da ta razlika ide u prilog identifikaciji s većinskom etničkom skupinom.

<i>Varijabla</i>	<i>Kategorije</i>	<i>Obiteljska jedinica</i> (N = 951)	
		N	%
Vrsta srednje škole koju pohađa dijete	gimnazija	347	36,49
	četverogodišnja strukovna škola	459	48,26
	trogodišnja strukovna škola	145	15,25
Samoprocijenjeni socioekonomski status	puno lošije od većine drugih	33	3,47
	nešto lošije od većine drugih	66	6,94
	ni bolje ni lošije od većine drugih	631	66,35
	nešto bolje od većine drugih	185	19,45
	puno bolje od većine drugih	29	3,05
Ukupni mjesečni prihodi kućanstva	manje od 2500,00 kn	71	7,47
	između 2500,00 kn i 5000,00 kn	235	24,71
	između 5000,00 kn i 7500,00 kn	236	24,82
	između 7500,00 kn i 10.000,00 kn	208	21,87
	između 10.000,00 kn i 12.500,00 kn	86	9,04
	više od 12.500,00 kn	97	10,20
Veličina mjesta stanovanja	do 10.000 stanovnika (ruralno)	559	58,78
	više od 10.000 stanovnika (urbano)	362	38,06
Regionalna pripadnost	okupirano i granično područje 1990-ih	533	56,05
	područje relativnog mira 1990-ih	418	43,95
Etnički sastav obitelji	homogen – Hrvati	752	79,07
	homogen – pripadnici nacionalne manjine	85	8,94
	etnički mješovit	97	10,19
	ne izjašnjavaju se	17	1,79

Prva dva obilježja obiteljskih jedinica pokazuju jedan od elemenata njihova kulturnog kapitala – najviši stupanj obrazovanja koji su postigli roditelji i vrstu srednje škole koju pohađaju njihova srednjoškolska djeca, a podatci su obrađeni na temelju odgovora srednjoškolskih učenika. Kad je riječ o najvišem stupnju obrazovanja koji su postigli roditelji, ako je utvrđena razlika u stupnju obrazovanja majke i oca, uzeti su podatci o onom roditelju koji je postigao viši stupanj obrazovanja.¹⁹ Najveći je udio onih obitelji u kojima je najviši obrazovni status roditelja završena srednja škola (54,05%), a izrazito je malen udio onih u kojima je najviši postignuti stupanj obrazovanja zavr-

¹⁹ U gotovo 60% slučajeva oba roditelja imaju jednak postignuti stupanj obrazovanja. Među preostalima veći je udio onih obitelji u kojima otac ima više obrazovanje (25%) od majke.

šena osnovna škola ili niže. Vrlo je visok udio roditelja sa završenom višom školom ili više (40,16%) pa roditeljski poduzorak u tome smislu bitno odstupa od ukupne punoljetne populacije u Hrvatskoj.²⁰ Njihova srednjoškolska djeca u najvećem udjelu pohađaju četverogodišnje strukovne škole (48,26%), potom gimnazije (36,49%), a samo 15% ispitivanih srednjoškolaca pohađa trogodišnje (industrijske i obrtničke) strukovne škole.

Socioekonomska obilježja obitelji opisuju odgovori roditelja, a prikazuju se kroz samoprocijenjeni socioekonomski status obitelji i prosječne ukupne mjesečne prihode kućanstva. Većina ispitanika procjenjuje imovinski status svoje obitelji ni boljim ni lošijim od drugih što se čini objektivnim s obzirom na drugi indikator socioekonomskog stanja obitelji – prosječni mjesečni prihod kućanstva koji je bio između 5000,00 i 7500,00 kuna.²¹

Gledano prema veličini mjesta u kojem stanuju, nešto veći udio (58,78%) obitelji živi u manjim naseljima s do 10.000 stanovnika, a kad je riječ o regionalnoj distribuciji obitelji, većina njih (56,05%) dolazi iz područja koja su bila u većoj mjeri neposredno izložena ratnim zbivanjima.²²

Među razmatrana obilježja uključena je etnička homogenost odnosno heterogenost obitelji. Ta je varijabla kreirana na temelju triju pitanja iz »učeničkog« upitnika o nacionalnoj pripadnosti ispitanika (srednjoškolskog učenika), njegova oca i majke. Najveći broj obitelji etnički je homogen (88,03%) pri čemu su u gotovo 80% obitelji svi članovi Hrvati. Etnički mješovitih obitelji u uzorku bilo je otprilike 10%. Slučajevi u kojima se

²⁰ Ovdje valja napomenuti da je ipak riječi o izdvojenom segmentu odrasle populacije mlađe i srednje dobi (više od 80% njih mlađe je od 50 godina) i to onima koji su pristali popuniti upitnik. Među njima je očekivano veći udio visokoobrazovanih koji i inače češće od niže obrazovanih pristaju sudjelovati u istraživanjima (Lamza Posavec, 1997; Bagić, 2004). Samo ne treba smetnuti s uma da i takvo odstupanje smanjuje mogućnost uočavanja rezultata istraživanja.

²¹ Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, prosječni mjesečni dohodak kućanstva u 2009. iznosio je 7237,25 kn (v. http://www.dzs.hr/hrv_eng/publication/2010/si-1426.pdf). Ipak treba dodati da je prosječni prihod kućanstava prema istraživanju Gfk za 2009. godinu bio 6660,00 kn što je 70% ispitanika smatralo nedostatnim (v. <http://www.rep.hr/vijesti/financije/mjesecni-prihodi-kucanstva-u-hrvatskoj-6660-kuna/1272/>).

²² Zbog specifičnosti teme i ograničenja postignutog uzorka, nije riječ o uobičajenim regionalnim podjelama temeljenim na povijesnim regijama ili administrativnim podjelama. Hrvatska je za potrebe ovog istraživanja podijeljena na dvije regije – jednu koja je bila više izložena ratnim zbivanjima i drugu u koju pripadaju područja koja su tijekom rata devedesetih godina bila područja relativnog mira, slično kao što se može v. u Banovac, 2009. U prvu su regiju svrstana područja koja su devedesetih bila pod zaštitom Ujedinjenih naroda (UNPA – *United Nations protected areas*), a u drugu ona koja su bila izvan toga područja.

srednjoškolski učenik nije izjasnio o svojoj nacionalnoj pripadnosti (1,8%) isključeni su iz daljnjih analiza.

3.2. Mjerni instrumenti i varijable

U istraživanju generacijskih razlika u odnosu prema etničkoj različitosti u hrvatskome društvu koristilo se nekoliko instrumenata koji se odnose na pojedine zavisne i nezavisne konstrukte analizirane u radu.

Stavove prema etničkoj različitosti te društvenu distancu prema etničkim skupinama i stranim radnicima (imigrantima) analiziralo se kao zavisne konstrukte. Stavovi prema etničkoj različitosti izvorno su ispitani primijenjenom instrumenta koji se sastojao od 39 tvrdnji osmišljenih i modificiranih prema odabranim istraživanjima etničkih različitosti, etničkih predrasuda, percepcije nacionalnih manjina i migranata (usp. Canetti-Nisim *et al.*, 2009; Canetti-Nisim, Ariely i Halperin, 2008; Fuertes *et al.*, 2000; Halperin, Canetti-Nisim i Pedahzur, 2007; Watts, 1996; Šram, 2002, 2008), a u ovome istraživanju okupljeni su u 5 neovisnih indikatora kreiranih na temelju postojeće studije na reprezentativnom uzorku odraslih građana Hrvatske (usp. Kumpes, 2012). Ti su indikatori zapravo faktorski konstrukti na kojima je konfirmatornom faktorskom analizom²³ provjerena konstruktna valjanost, odnosno utvrđeno pristajanje teorijskom modelu i opravdano spajanje u kompozitne varijable. Ispitanici su na skali od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem) izražavali svoje pristajanje uz tvrdnje vezane u najširem smislu uz stavove prema etničkoj različitosti i prema etničkoj različitosti u hrvatskome društvu.

Prvi indikator nazvan je »etnocentrizam« i sastoji se od 11 tvrdnji²⁴ koje najvećim dijelom (10 od njih 11) izražavaju stavove načelne zatvore-

²³ Konfirmatorna faktorska analiza provedena je u Lisrelu, programskom softveru za strukturno modeliranje. Pri izračunavanju parametara upotrijebljena je metoda MLE (Maximum likelihood estimation) dok je pristajanje modela provjereno putem nekoliko pokazatelja (usp. npr. Pinney *et al.*, 2001; Hughes *et al.*, 2009): značajnost χ^2 testa (da bi se zadovoljio uvjet pristajanja p vrijednost ne bi trebala biti statistički značajna, no taj se uvjet vrlo rijetko može postići; v. Gregurović, 2014), RMSEA (vrijednost manja od 0,08), CFI (vrijednost blizu 1,00) i NNFI (vrijednost blizu 1,00).

²⁴ Među tvrdnjama koje čine ovaj konstrukt bile su, primjerice: Teško mi je biti iskren s pripadnicima drugih nacionalnosti; Uvijek moramo biti oprezni i suzdržani prema pripadnicima drugih nacionalnosti, čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji; Upoznavanje kulturnih obilježja drugih naroda samo me udaljuje od vlastitog naroda; Otvorenost i iskrenost prema drugim narodima donosi više štete nego koristi; Najugodnije se osjećam u onom društvu u kojem su svi moje nacionalnosti, itd. Pristajanje modela prema rezultatima konfirmatorne faktorske analize je zadovoljavajuće ($\chi^2 = 480,07$; $df = 44$; $p = 0,00$; RMSEA = 0,07; CFI = 0,97; NNFI = 0,97). Cronbachov alfa za kreiranu kompozitnu varijablu iznosi 0,884.

nosti prema bilo kojoj etničkoj skupini koja se razlikuje od vlastite. Riječ je o stavovima koji općenito govore o nepovjerenju prema drugim etničkim skupinama, nespremnosti na povezivanje i suradnju s njihovim pripadnicima te krajnjem (apsolutnom) kulturnom relativizmu (Schnapper, 2009), a koji u teorijskom smislu najviše odgovaraju pojmu etnocentrizma (usp. npr. Supek, 1992; Marger, 2009). Više vrijednosti na ovoj kompozitnoj varijabli upućuju na veću sklonost etnocentričkim stavovima, odnosno veću sumnjičavost i zatvorenost prema drugima.

Drugi je indikator nazvan »nacionalizam« i sastavljen od osam čestica.²⁵ Tvrdnje od kojih se sastoji ovaj indikator govore o poistovjećivanju s nacijom kojoj se pripada, privrženosti naciji čiji intenzitet ide do spremnosti na žrtvovanje i koja se povezuje sa svojevrsnim primordijalističkim razumijevanjem nacije, o osjećaju ugroženosti nacije te o nacionalnoj isključivosti što odgovara koncepciji nacionalizma (Smith, 1986; Supek, 1992). Više vrijednosti na ovome indikatoru interpretiraju se kao više izraženi nacionalistički stavovi.

Sljedeći, treći indikator odnosi se na percepciju nacionalnih manjina²⁶ u Hrvatskoj kao prijetnje i obuhvaća tvrdnje koje na specifičan način također izražavaju nacionalističke stavove. Kompozitna varijabla sastoji se od pet tvrdnji²⁷ koje opisuju pripadnike nacionalnih manjina u Hrvatskoj većinom kao sigurnosnu prijetnju, odnosno kao čimbenike destabilizacije Hrvatske. Ispitanici s višim rezultatom na ovom indikatoru u većoj mjeri smatraju pripadnike nacionalnih manjina prijetnjom.

²⁵ Među tvrdnjama koje čine ovaj konstrukt bile su one poput: Svaku uvredu nanесenu mojoj naciji doživlјavam kao napad na vlastitu osobu; Sve pripadnike svoje nacije treba smatrati svojom braćom i sestrama; Samo nas nacionalno јedinstvo mođe spasiti od vanjskih neprijatelja; Zajedničko porijeklo pripadnika јednog naroda temelj je povjerenja među njegovim pripadnicima; Prošlost vlastitog naroda za svakog јedince mora biti svetinja; Moramo biti spremni braniti nacionalne interese svoga naroda i ratom ako je to potrebno. Pristajanje modela prema rezultatima konfirmatorne faktorske analize je zadovolјjavajuće ($\chi^2 = 104,99$; $df = 20$; $p = 0,00$; $RMSEA = 0,05$; $CFI = 0,99$; $NNFI = 0,98$). Cronbachov alfa za kreiranu kompozitnu varijablu iznosi 0,805.

²⁶ U hrvatskome Ustavu nabrojane su etničke skupine kojima se priznaje status nacionalne manjine pa je taj pojam korišten u upitniku i u analizi rezultata. On se u ovome radu rabi ponajprije u tome normativnom smislu, a u teorijskome riječ je o manjinskim etničkim skupinama (za razliku od većinske etničke skupine – hrvatske).

²⁷ Među tvrdnjama koje čine ovaj konstrukt bile su tvrdnje kao: U slučaju rata neke nacionalne manjine podržavale bi neprijatelje Hrvatske; U našem društvu postoje nacionalne manjine koje ugrožavaju moj život i život moje obitelji; Pripadnici nekih nacionalnih manjina pokušavaju politički destabilizirati Hrvatsku. Pristajanje modela prema rezultatima konfirmatorne faktorske analize je zadovolјjavajuće ($\chi^2 = 4,64$; $df = 5$; $p = 0,46$; $RMSEA = 0,00$; $CFI = 1,00$; $NNFI = 1,00$). Cronbachov alfa za kreiranu kompozitnu varijablu iznosi 0,699.

Četvrti indikator »migranti kao prijatelj« sastoji se od četiri varijable²⁸ čiji se sadržaj odnosi na percepciju stranih radnika (imigranata) uglavnom kao ekonomske prijatelje te njihove kulturne nekompatibilnosti s vrijednosnim okvirima hrvatskoga društva. Kao i u prethodnom slučaju, ispitanici s višim rezultatom na ovom indikatoru u većoj mjeri smatraju strane radnike prijateljom, odnosno izražavaju ksenofobne stavove.

Posljednji, peti indikator koji opisuje zadnju dimenziju stavova o etničkoj različitosti nazvan je »otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti«. Kompozitna varijabla sastoji se od četiriju tvrdnji²⁹ koje svojim sadržajem opisuju prihvaćanje prožetosti nacionalne i kultura manjinskih skupina, vrijednosti kulturnih dodira i difuzije te upoznavanja drugih kultura, različitih od vlastite. Viši rezultat na ovome indikatoru upućuje na veću otvorenost ispitanika prema kulturnoj i etničkoj različitosti.

Drugi niz zavisnih varijabli odnosi se na prilagođenu skalu društvene distance (Bogardus, 1925) kojom se uobičajilo mjeriti etničke predrasude (Flere *et al.*, 2014), a koja se u različitim vremenskim razdobljima koristila u hrvatskim istraživanjima pa, unatoč različitim uzorcima i razinama istraživanja, ipak nudi neku vrstu usporedivosti (Katunarić, 1991; Banovac, 2004, 2009; Banovac i Boneta, 2006; Previšić, 1997; Malešević i Uzelać, 1997; Ilišin i Radin, 2002; Malenica, 2003).³⁰ Koristi se pet indikatora koji opisuju najprisniji kontakt kojeg su ispitanici spremni ostvariti s pripadni-

²⁸ Tvrdnje koje čine ovaj konstrukt su sljedeće: Naša bi vlada trebala dopustiti uvoz strane (migrantske) radne snage; Radnici migranti bi opteretili već prezasićeno tržište radne snage u našoj zemlji; Radnici migranti se nikad neće prilagoditi vrijednostima našeg društva; U slučaju da migrantski i domaći radnik imaju jednake kvalifikacije, prednost treba uvijek dati domaćem radniku. Pristajanje modela prema rezultatima konfirmatorne faktorske analize zadovoljavajuće je ali rubno ($\chi^2 = 31,72$; $df = 2$; $p = 0,00$; $RMSEA = 0,09$; $CFI = 0,97$; $NNFI = 0,90$). Cronbachov alfa za kreiranu kompozitnu varijablu iznosi 0,595.

²⁹ Tvrdnje koje čine ovaj konstrukt su sljedeće: Upoznavanje kulturnih obilježja drugih naroda može mi pomoći da razumijem svoj narod; Kulturno naslijeđe nacionalnih manjina koje žive u Hrvatskoj utkano je u hrvatsku nacionalnu kulturu; Svakodnevni kulturni dodiri s drugim narodima ne ugrožavaju nacionalni identitet moga naroda; Kulturne različitosti uistinu obogaćuju svaki narod. Pristajanje modela prema rezultatima konfirmatorne faktorske analize je zadovoljavajuće ($\chi^2 = 7,73$; $df = 2$; $p = 0,02$; $RMSEA = 0,04$; $CFI = 0,99$; $NNFI = 0,98$). Cronbachov alfa za kreiranu kompozitnu varijablu iznosi 0,591.

³⁰ Pri odgovaranju ispitanici su se odlučivali za jednu od sljedećih kategorija kojima su opisivali najbliži kontakt na koji bi pristali s pripadnicima pojedinih etničkih skupina: 1) bračni odnos, 2) osobni prijatelj, 3) neposredni susjed, 4) suradnik na poslu, 5) stanovnik u mojoj zemlji, 6) posjetitelj u mojoj zemlji i 7) izbaciti iz moje zemlje. Skala je tretirana kao kumulativna, što znači da se smatra kako dani odgovor uključuje i sve udaljenije opcije odgovora osim one najudaljenije (izbaciti iz moje zemlje) koja se zasebno obrađuje.

cima pojedinih etničkih skupina koje imaju status nacionalnih manjina u Hrvatskoj (Srbima, Romima, Albancima i Slovencima) i sa stranim (migrantskim) radnicima. Te su skupine odabrane stoga što je prema njima na oba reprezentativna uzorka u istraživanju 2009. izražena najveća društvena distanca (v. Čačić-Kumpes, Gregurović M. i Kumpes, 2010a, 2010b).

Kao nezavisne varijable u analizama su se, osim sociodemografskih, socioekonomskih i sociokulturnih varijabli prikazanih u opisu uzorka, tj. opisu ispitanika i obiteljskih jedinica koristile i izražene društvene vrijednosti: autoritarnost, patrijarhalnost i konzervativnost³¹ te indeks prisutnosti nacionalnih manjina u ispitanikovoj okolini koji označava broj nacionalno-manjinskih skupina koje ispitanik primjećuje 1–2 puta tjedno ili češće.

U analizama su se uz već spomenuto strukturno modeliranje koristile univarijatne, bivarijatne (t-test, ANOVA) i multivarijatne metode analize poput regresijske analize. Analize su izvršene u programskim paketima Lisrel i SPSS. Razlike u odgovorima srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja utvrđene su s pomoću t-testa, metodom uparenih uzoraka kako bi se usporedili rezultati dviju obiteljskih generacija. Nakon toga, testirani su regresijski modeli i njihova predikcija svih zavisnih konstrukata te analizirane razlike između dvaju poduzoraka u značajnosti prediktorskih modela.

4. Rezultati istraživanja generacijskih razlika u odnosu prema etničkoj različitosti

4.1. Stavovi dviju obiteljskih generacija prema etničkoj različitosti

Da bi se stekao uvid u odnos prema etničkoj različitosti i perspektive toga odnosa unutar hrvatskoga društva, najprije se analiziraju stavovi pripadnika

³¹ Autoritarnost je predstavljena kroz kompozitnu varijablu sastavljenu od tvrdnji poput: Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima; Bez vođe svaki je narod kao bez glave; Svima nama potrebna je snažna država; Poslušni građani su jedina garancija državne stabilnosti (Cronbachov alfa = 0,725). Patrijarhalnost je kompozitna varijabla sastavljena od pet varijabli: U braku je bolje da muž ima posljednju riječ; Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama; Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac; Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti (Cronbachov alfa = 0,649). Konzervativnost je kompozitna varijabla sastavljena od tri varijable: Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najstrože kažnjavati; Smrtna kazna je najbolja kazna za okorjele kriminalce; Svako društvo mora propasti ako se postojeći autoriteti dovode u pitanje (Cronbachov alfa = 0,457). Radi usporedivosti, odabrane su tvrdnje koje su ranije korištene i u drugim istraživanjima stavova u Hrvatskoj (v. npr. Sekulić i Šporer, 2006; Labus, 2005).

dviju obiteljskih generacija prema etničkoj različitosti. Analiza prosječnih vrijednosti kompozitnih skala dobivenih iz tvrdnji kojima se opisuju stavovi prema etničkoj različitosti pokazala je da obje obiteljske generacije, i srednjoškolski učenici i njihovi roditelji, u prosjeku najmanju sklonost pokazuju izražavanju etnocentričnih stavova ($M_{su} = 2,61$, $SD_{su} = 0,818$; $M_r = 2,51$, $SD_r = 0,822$), a najveću prema stavovima kojima se izražava otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti ($M_{su} = 3,47$, $SD_{su} = 0,739$; $M_r = 3,63$, $SD_r = 0,792$). Takav rezultat mogao bi implicirati umjerenu sklonost pripadnika obiju obiteljskih generacija prema prihvaćanju etničke različitosti.³² Ipak, treba podsjetiti da su gotovo sve tvrdnje tih kompozitnih skala općenite, tj. da uglavnom nisu povezane s konkretnim društvenim skupinama pa se i prosječno manje pristajanje uz etnocentrične stavove i veće uz otvorenost prema etničkoj i kulturnoj različitosti može tumačiti načelnim i usklađenim s procijenjenom društvenom prihvatljivošću tih tvrdnji. Tvrdnje na ostalim trima kompozitnim skalama neposrednije su povezane s etničnošću u hrvatskome društvu. Rezultati na tim skalama pokazali su u prosjeku umjerenu sklonost obaju poduzoraka da prihvate tvrdnje od kojih se one sastoje, s time da su prema nacionalizmu i prema percepciji stranih radnika (imigranata) kao prijetnje³³ izrazili u prosjeku veću sklonost od one prema percepciji nacionalnih manjina kao prijetnje.³⁴ Pristajanje pripadnika obiju obiteljskih generacija uz tvrdnje koje opisuju nacionalističke i ksenofobne stavove može se djelomično objasniti emocionalnim podtekstom tih tvrdnji, osobito kad ih se poveže (što su ispitanici vrlo vjerojatno učinili) s trajnim stanjem svojevrstne kolektivne uzavrelosti koje je započelo etnomobilizacijskim procesima prilikom raspada višenacionalne države s kojim je započela tranzicija u Hrvatskoj. Nacionalnohomogenizacijska politika vlasti države u nastanku, instrumentalizirala je nacionalne osjećaje s pomoću retorike o ugroženosti ionako oslabjele nacije kojoj je potreban oporavak (usp. Brubaker, 2011), a traumatsko ratno iskustvo etničkoga sukoba i njegove posljedice intenzivirali su njezinu zavodljivost.³⁵

³² O sklonosti prihvaćanja etničke različitosti u Hrvatskoj v.: Mesić i Bagić, 2011.

³³ Nacionalizam – $M_{su} = 3,31$, $SD_{su} = 0,809$; $M_r = 3,29$, $SD_r = 0,821$. Percepcija migranata kao prijetnje – $M_{su} = 3,34$, $SD_{su} = 0,844$; $M_r = 3,51$, $SD_r = 0,827$.

³⁴ Percepcija nacionalnih manjina kao prijetnje – $M_{su} = 2,83$, $SD_{su} = 0,791$; $M_r = 2,88$, $SD_r = 0,833$.

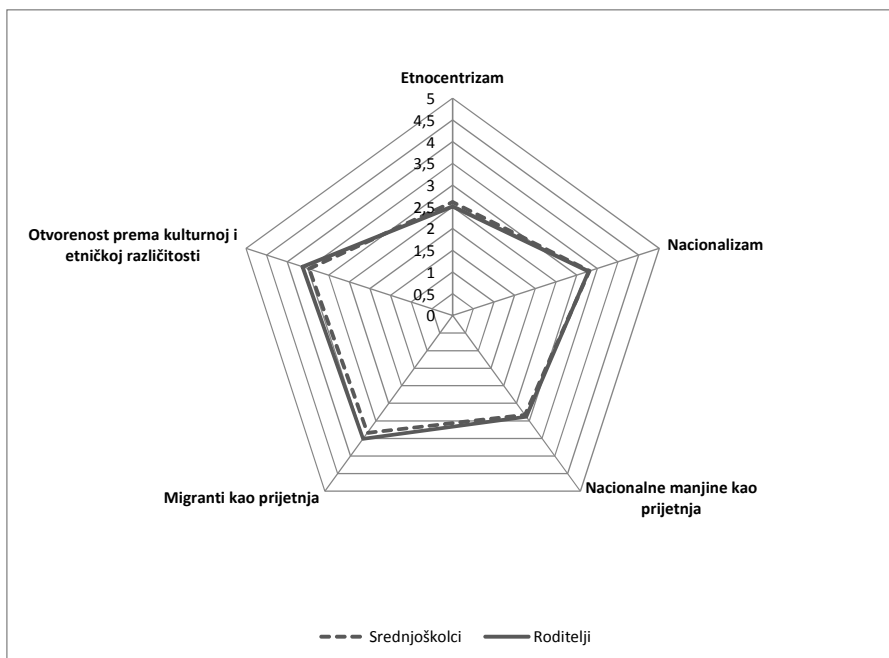
³⁵ Nešto niže prosječne vrijednosti na skali nacionalizma nego što pokazuju druga istraživanja pripisuju se većem učešću visokoobrazovanih ispitanika u uzorku za razliku od opće populacije (usp. Štulhofer, 2006).

Nadalje, očekivano se potvrdilo da su stavovi ispitanika – srednjoškolskih učenika, značajno povezani sa stavovima njihovih roditelja, tj. da su isti stavovi izraženiji i kod srednjoškolskih učenika i kod njihovih roditelja. To se osobito pokazalo na dva konstrukta (nacionalizmu i nacionalnim manjinama kao prijatnji) gdje se njihovi prosječni rezultati poklapaju što na svojevrsan način potvrđuje i važnost neposredne društvene situacije za izražavanje takvih stavova. Ipak, pokazalo se da, iako su statistički značajne, korelacije nisu izrazito jake (0,119 – 0,277), što upućuje na to da »djeca nisu prazni spremnici u koje se slijevaju društvene predrasude ili spužve koje upijaju dominantne etničke stavove« (Nesdale, 2002). Tome u prilog dodatno govore i statistički značajne razlike između nekih stavova dvaju poduzoraka. Tako je iz prikazanih pravaca (v. Prikaz 1) vidljivo, a rezultatima t-testa također potkrijepljeno, da srednjoškolski učenici u prosjeku više od svojih roditelja pristaju uz tvrdnje koje opisuju etnocentričke stavove ($t = 3,110$; $df = 939$; $p = 0,002$), a manje se u prosjeku od svojih roditelja slažu s tvrdnjama koje se odnose na otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti ($t = -5,091$; $df = 942$; $p = 0,000$) te prosječno manje od njih doživljavaju migrante kao prijatnju ($t = -4,894$; $df = 942$; $p = 0,000$). Razlike su se pokazale na dvjema kompozitnim skalama koje sadrže općenitije tvrdnje (etnocentrizam i otvorenost prema kulturnoj različitosti) te na skali percepcije migranata kao prijatnje koja se roditeljima mogla činiti stvarnijom nego njihovoj djeci, dominantno mlađim srednjoškolicima, udaljenijima od svijeta rada. Izraženost pak toga stava u oba poduzorka implicira ksenofobičnost ispitanika, pripadnika obiju obiteljskih generacija (usp. Čačić-Kumpes, Gregurović S. i Kumpes, 2012).

Moglo bi se reći da to što su roditelji u prosjeku pokazali manju sklonost etnocentričnim stavovima, a veću spram otvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti od svoje srednjoškolske djece te, iako naizgled paradoksalno, to što su pripadnici obiju obiteljskih generacija izrazili u prosjeku podjednaku sklonost nacionalističkim stavovima i percipiranju nacionalnih manjina kao prijatnje, ponajprije upućuje na razlošan odgovor obiju generacija na konfuzne društvene prilike izazvane dramatičnim događajima i velikim društvenim promjenama koje su proživjele i u kojima žive njihovi pripadnici. Izvor razlike u pristajanju na etnocentričke stavove i otvorenost prema kulturnim i etničkim razlikama može se povezati s različitim društveno-povijesnim kontekstom etničke socijalizacije roditelja i njihove djece i onom slikom svijeta koja se oblikuje u formativnim godinama, a koju je teško mijenjati (Berger i Luckmann, 1992 [1966]; Mannheim,

1952). Naime, za razliku od svojih roditelja koji su odrastali u razdoblju mira, u društvu kojem je jedan od temelja bila nadnacionalna ideologija i u kojem su se nacionalistički stavovi mogli izražavati samo u privatnoj sferi (Sekulić, 1992), njihova su srednjoškolska djeca, rođena tijekom rata devedesetih, odrastala u vremenu oblikovanja nacionalne države u kojoj je nacionalizam postao nova sveprisutna dominantna ideologija, a izražavanje nacionalističkih stavova legitimno. Nacionalizam i nacionalna isključivost proželi su cjelokupan svijet života što pokazuju i nalazi istraživanja koja govore o njihovu porastu od devedesetih godina (Sekulić, 2012; usp. Ilišin *et al.*, 2013), čemu u prilog govore i izraženi nacionalistički i ksenofobni stavovi pripadnika obiju obiteljskih generacija.

Prikaz 1. Usporedba prosječnih vrijednosti stavova srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja izraženih prema etničkoj različitosti

Drugim riječima, za razliku od svojih roditelja koji su svoje nacionalističke stavove umnogome oblikovali u svojoj odrasloj dobi pod utjecajem društvenih promjena i za mnoge neočekivanih i često iznimno traumatičnih događaja, njihova su djeca pounutrivala sliku svijeta impregniranu društveno legitimiranim nacionalizmom. Iako istraživanja pokazuju da su roditelji

šutnjom o ratnim traumama i fizičkim udaljavanjem od žarišta najvećih sukoba pokušali zaštititi svoju djecu (Warshauer Freedman i Abazovic, 2006) negovorenjem o uzrocima i tijeku etničkoga sukoba, oni ih nisu mogli, a možda ni htjeli, zaštititi od stanja kolektivne uzavrelosti vezane uz komemoriranje tih događaja i uz nacionalizam u javnoj, a po svemu za mnoge i u privatnoj sferi. Pritom treba imati na umu da, prema nekim istraživanjima, roditelji u područjima obilježenima sukobima imaju snažniju socijalizacijsku ulogu (Stringer *et al.*, 2010) pa je moguće da su oni u većoj mjeri prenosili nacionalističke stavove na svoju djecu tijekom njihove primarne socijalizacije koja se odvijala u ratno vrijeme. Hughes i suradnici (2006) nazivaju to *promicanjem nepovjerenja* koje podrazumijeva naglašavanje potrebe za oprezom i nepovjerenje u međuetničkim odnosima.

Čini se opravdanim zaključiti da su one društvene prilike koje su ispitnici iz obaju poduzoraka, međusobno različito, ali istodobno proživljavali, pridonijele sličnim stavovima vezanim uz nacionalizam i percepciju nacionalnih manjina kao prijatnje. Razliku pak između srednjoškolaca i njihovih roditelja u općenitijim, više načelnim stavovima prema etničkoj različitosti moglo bi se povezati s učincima situacijskih prilika tijekom primarne socijalizacije, drukčijima za svaki poduzorak. Dakako, zbog ograničenja ovog istraživanja, zaključak može biti samo hipotetske naravi, ali se zbog više razloga čini vrijednim provjere njime indicirana, barem kad je riječ o odnosu prema etničkoj različitosti, smjena generacija u sociološkome smislu riječi – smjena stare generacije novom, nešto sklonijom etnocentrizmu i manje otvorenom prema drugima i drukčijima.

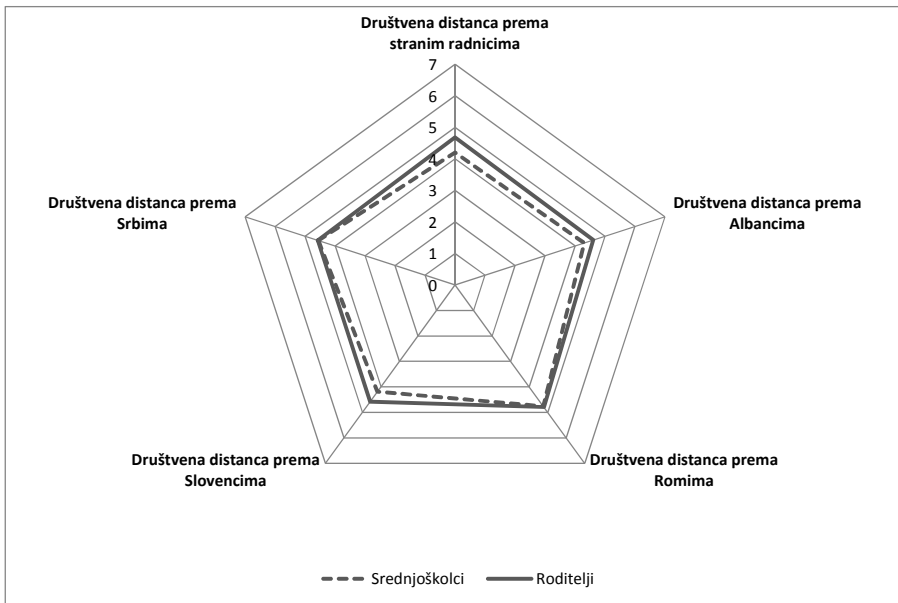
Kako bi se stekao bolji uvid u sličnosti i razlike odnosa prema etničkoj različitosti između dviju obiteljskih generacija, uspoređeni su njihovi odgovori na skali društvene distance prema pojedinim etničkim skupinama i stranim radnicima koji na svojevrsan način govore o etničkim predrasudama, odnosno o ksenofobičnosti ispitanika.

4.2. Društvena distanca dviju obiteljskih generacija prema pripadnicima nacionalnih manjina i stranim radnicima

Kao i analiza stavova prema etničkoj različitosti tako je i analiza izražene društvene distance prema četirima etničkim skupinama, pripadnicima nacionalnih manjina u Hrvatskoj i prema stranim radnicima, pokazala da između pripadnika dviju obiteljskih generacija postoje velike sličnosti, ali i neke znakovite razlike.

Najprije su analizirane prosječne vrijednosti društvene distance prema razmatranim skupinama i razlike tih vrijednosti između dviju obiteljskih generacija. Sukladno rezultatima u Prikazu 2, roditelji u prosjeku izražavaju, osim u slučaju društvene distance prema Romima i Srbima (gdje ni putem t-testa nije dobivena statistički značajna razlika) veću društvenu distancu nego njihova srednjoškolska djeca. Ipak, uočljiva je i njihova međusobna sličnost u izražavanju društvene distance prema pojedinim skupinama koju su potvrdile i srednje pozitivne, statistički značajne korelacije u rasponu od 0,301 do 0,453. Drugim riječima, pokazalo se da višu razinu društvene distance koju prema pojedinoj skupini izražavaju roditelji prati viša razina koju izražavaju njihova srednjoškolska djeca.

Prikaz 2. Usporedba prosječnih vrijednosti društvene distance srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja izražene prema nacionalnim manjinama i stranim radnicima

Nadalje, oba poduzorka najveću prosječnu distancu ($M_{su} = 4,76$, $SD_{su} = 1,897$; $M_r = 4,79$, $SD_r = 1,690$) izražavaju prema Romima, a najmanju prema Slovencima ($M_{su} = 4,19$, $SD_{su} = 2,189$; $M_r = 4,58$, $SD_r = 1,930$). Redosljed ostalih nacionalnih manjina donekle se razlikuje između poduzoraka pa tako roditelji poslije društvene distance prema Romima u prosjeku najveću izražavaju prema stranim radnicima, potom prema Albancima i

naposljetku prema Srbima, dok srednjoškolski učenici veću prosječnu distancu izražavaju prema Srbima pa prema Albancima i stranim radnicima.

Najveća suglasnost u visini izražene prosječne društvene distance između ispitanih srednjoškolaca i njihovih roditelja jest u distanci izraženoj prema Romima i prema Srbima. Kad je riječ o Romima, objašnjenje treba tražiti u činjenici da je romska populacija trajno izložena predrasudama kako u hrvatskome (Šiber, 1997; Čorkalo i Kamenov, 2003), tako i u drugim društvima (Flere *et al.*, 2014; Puhalo, 2009; Djurovic, 2002; Csepeli i Simon 2004; Bennett, 2011; Fekete, 2014) i da se one prenose s generacije na generaciju.³⁶ Za razliku od tvrdokornih predrasuda prema Romima (što predstavlja poseban društveni problem diljem svijeta), pokazalo se da ispitanici visoku društvenu distancu prema Srbima u istraživanjima izražavaju tek nakon raspada socijalističke Jugoslavije (Katunarić, 1991; Šiber, 1997; usp. Ilišin *et al.*, 2013), pa bi se moglo zaključiti da su je ponajprije generirali situacijski čimbenici, etnički sukob i s njime povezan osjećaj prijetnje, poslijeratna opstojnost nacionalističke ideologije i nacionalnohomogenizirajuće retorike na makrorazini, tj. u novonastaloj nacionalnoj državi (usp. Brubaker, 2009 [1996]; 2011) te duboka podijeljenost i uzajamno nepovjerenje na lokalnoj razini (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2009; Gregurović, 2005). Dakako, ne treba zaboraviti ni činjenicu da je u vrijeme socijalističke Jugoslavije bilo društveno neprihvatljivim izražavati društvenu distancu prema pripadnicima drugih etničkih skupina (a osobito prema konstitutivnim narodima) te da se situacija u turbulentnom tranzicijskom razdoblju, kao što je prethodno opisano, stubokom promijenila.

Kad je riječ o društvenoj distanci obaju poduzoraka prema Slovencima, nju je moguće objasniti situacijskim razlozima³⁷ jer je, osim ostalih prijepora

³⁶ Na to da se stereotipi i predrasude o Romima prenose s generacije na generaciju upućuje i njihova postojanost u frazeologiji u kojoj se leksemi Ciganin i Ciganka, spominju uglavnom u negativnom kontekstu i pogrdnome značenju. Malo je onih koji u svome djetinjstvu nisu čuli kako se djecu straši da će ih ukrasti Cigani, a opće su poznati frazemi poput lagati, smrdjeti ili biti crn kao Cigan, sintagme kao što su ciganska posla cigansko ponašanje te izvedenice ciganiti (se), ciganija, ciganluk (v. Lewis. 2007).

³⁷ U tome se kontekstu čini zanimljivim opomenuti na razliku koja se pokazuje u istraživanjima društvene distance u Sloveniji i Hrvatskoj. Za razliku od Hrvatske u kojoj se u prosjeku najveća društvena distanca izražava prema pripadnicima nekih od konstitutivnih naroda bivše socijalističke Jugoslavije, mladi u Sloveniji izražavaju pozitivne stavove i manju distancu prema obiteljima iz drugih balkanskih zemalja (primjerice prema Albancima, Bošnjacima itd.) što se prema Flereu i suradnicima (2014) može objasniti manjom važnosti koja se pridaje ratu devedesetih. To pak s jedne strane govori o situacijskim razlozima društvenih predrasuda, a s druge u prilog kritičarima skale društvene distance zbog njezine osjetljivosti na određenu društvenu situaciju.

između dviju novonastalih država, Slovenija baš u vrijeme provođenja ankete blokirala pregovore za ulazak Hrvatske u Europsku uniju. U ovome bi se slučaju moglo spekulirati i o razlozima statistički značajne razlike između dvaju poduzoraka pri čemu roditelji u prosjeku izražavaju veću društvenu distancu prema Slovencima nego njihova srednjoškolska djeca ($t = -4,688$, $df = 832$; $p = 0,000$). Ipak, u nedostatku dodatnih empirijskih dokaza čini se prikladnijim razmatranje tih razloga ostaviti za neku drugu priliku.

Nadalje, velika društvena distanca prema Albancima uglavnom se objašnjava hijerarhijskim načelom pridavanja veće vrijednosti pripadnicima zapadnih i rimokatoličkih društava (v. Ilišin *et al.*, 2013; Baranović, 2002) u koje se ono albansko ne ubraja. Ovdje ipak treba napomenuti da se, prema rezultatima istraživanja u vrijeme socijalističke Jugoslavije, uz Rome, upravo prema Albancima izražavala veća društvena distanca nego prema ostalim etničkim skupinama (Šiber, 1997). Čini se stoga da je roditeljska generacija zadržala ranije stečene predrasude prema Albancima i prenijela ih na svoju djecu, srednjoškolske učenike. Njima pak, stjecanjem okolnosti, Albanci nisu u fokusu pa stoga ne iznenađuje statistički značajna razlika između srednjoškolaca i njihovih roditelja ($t = -3,927$; $df = 813$; $p = 0,000$) koja pokazuje da su roditelji izrazili prosječno veću društvenu distancu prema Albancima nego njihova srednjoškolska djeca.

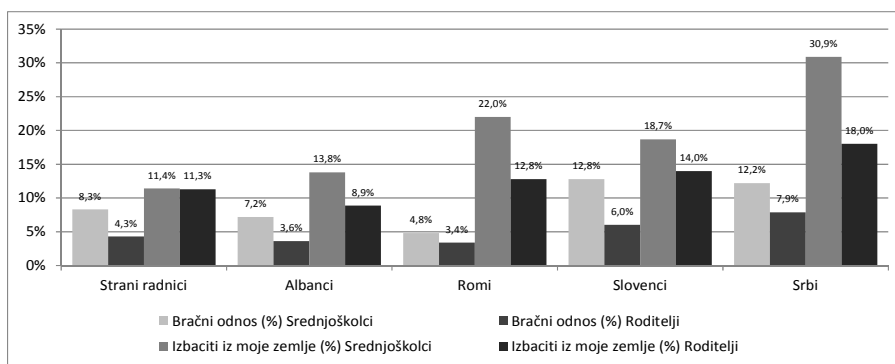
Naposlijetku, veću prosječnu društvenu distancu roditelja prema stranim radnicima ($t = -6,377$; $df = 807$; $p = 0,000$) na svojevrsan način podupire i nalaz na skali percepcije migranata kao prijatnje na kojoj se također pokazala statistički značajna razlika između roditelja, koji prosječno u većoj mjeri percipiraju strane radnike kao prijatnju, i njihove srednjoškolske djece. S jedne strane, moglo bi se reći da se time manifestira veći strah odraslih od, doduše tek u budućnosti moguće konkurencije na tržištu rada (usp. Čačić-Kumpes, Gregurović S. i Kumpes, 2012), a s druge da visina izražene distance prema stranim radnicima u oba poduzorka dodatno potvrđuje ksenofobičnost obiju obiteljskih generacija.

Nakon analize prosječnih vrijednosti, analiziralo se razlike između srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja prema frekvencijama na krajnjim kategorijama za svaku promatranu skupinu (Prikaz 3). Pretpostavilo se da bi ta analiza trebala omogućiti bolji uvid u narav razlike izražene društvene distance između srednjoškolaca i njihovih roditelja. Pritom se pokazalo da su srednjoškolski učenici skloniji od svojih roditelja izraziti spremnost za najviši stupanj bliskosti, tj. spremnost na bračni odnos s

pripadnicima pojedinih nacionalnih manjina i stranim radnicima, ali da su se i znatno više od svojih roditelja skloni opredijeliti za drugu krajnost, odnosno za opciju da se pripadnike nacionalnih manjina izbacilo iz zemlje (oko stranih radnika na ovoj se opciji nisu pokazale razlike između dvaju poduzoraka). Ta je tendencija osobito izražena u slučaju srpske manjine čije bi pripadnike čak 31% srednjoškolaca izbacilo iz zemlje, za razliku od 18% njihovih roditelja koji bi tako postupili.

Prikaz 3. Razlike između srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja na krajnjim vrijednostima skale društvene distance prema nacionalnim manjinama i stranim radnicima

Osim međugeneracijskih razlika utvrđene su i neke unutargeneracijske razlike u izražavanju društvene distance.³⁸ Pritom se u oba poduzorka pokazala značajnom dob ispitanika. Primjerice, mlađi srednjoškolski u poduzorku pokazuju prosječno veću društvenu distancu prema Srbima ($t = 2,099$; $df = 488,279$; $p = 0,036$) nego stariji, a njihovi mlađi roditelji (do 45 godina starosti) izražavaju statistički značajno veću distancu prema svim etničkim skupinama od starijih roditelja (46 godina i više).³⁹ Utvrđene su i razlike i prema vrsti srednje škole koju pohađaju ispitanici u poduzorku srednjoškolaca, odnosno prema razini obrazovanja u poduzorku njihovih roditelja. Srednjoškolski koji pohađaju gimnaziju izražavaju manju društvenu distancu prema pripadnicima svih razmatranih nacionalnih manjina i prema

³⁸ Detaljnije podatke o unutargeneracijskim razlikama prema vrsti, odnosno stupnju obrazovanja v. u rezultatima analize varijance u prilogu teksta (Tablice 1a i 1b).

³⁹ Društvena distanca prema stranim radnicima ($t = 2,957$; $df = 848$; $p = 0,003$); društvena distanca prema Albancima ($t = 3,669$; $df = 659,617$; $p = 0,000$); društvena distanca prema Romima ($t = 2,975$; $df = 640,119$; $p = 0,003$); društvena distanca prema Slovencima ($t = 2,473$; $df = 685,545$; $p = 0,014$); društvena distanca prema Srbima ($t = 2,074$; $df = 872$; $p = 0,012$).

stranim radnicima od ostalih srednjoškolaca, a također i roditelji s najvišim postignutim stupnjem obrazovanja (viša škola ili više) u odnosu na one srednjoškolskoga i nižeg obrazovanja. Sličan se nalaz vrlo često susreće u ispitivanjima etničkih stavova i predrasuda koja pokazuju da obrazovanije osobe pokazuju veću etničku toleranciju i manje izražavaju predrasude (usp. Hamberger i Hewstone, 1997; Ford, 2008; Hello, Scheepers i Sleepers, 2006; Hello *et al.*, 2004; Kunovich, 2004).⁴⁰

Iako su analizirani, kad je riječ o izboru razmatranih nacionalnih manjina, selektirani podatci, ipak se čini da razina izražene društvene distance prilično jasno upućuje na zaključak o opterećenosti predrasudama obiju obiteljskih generacija u hrvatskome društvu kako prema pripadnicima nacionalnih manjina tako i prema stranim radnicima. K tome, čini se očitom i očekivana uloga obitelji unutar koje se predrasude prenose s generacije na generaciju. Također očekivano, pokazalo se da je izražena društvena distance podložna i promjenama kad to nametnu okolnosti i društvene promjene.

S obzirom na dosad prikazane rezultate, činilo se vrijednim ispitati je li moguće na temelju prikupljenih podataka utvrditi makrodruštvene i mikrodruštvene čimbenike s pomoću kojih se mogu predvidjeti stavovi prema etničkoj različitosti i društvena distance prema pojedinim nacionalnim manjinama i stranim radnicima unutar razmatranih poduzoraka te postoje li među njima u tome pogledu sličnosti i razlike.

4.3. Prediktori stavova prema etničkoj različitosti i društvene distance prema etničkim skupinama i stranim radnicima

Na temelju prethodno prikazanih teorijskih polazišta i dosad prikazanih rezultata, koncipiran je prediktorski model koji je primijenjen na oba poduzorka i na obje skupine zavisnih (kriterijskih) varijabli – indikatora stavova prema etničkoj različitosti i društvene distance prema nacionalnim manjinama i stranim radnicima. Kao prediktori korištene su sljedeće varijable: autoritarnost, konzervativnost, patrijarhalnost,⁴¹ najviši stupanj ob-

⁴⁰ Slične unutargeneracijske razlike među roditeljima različitoga obrazovnog statusa i između učenika koji pohađaju različite srednje škole dobivene su i u stavovima prema etničkoj različitosti. Prema dobivenim rezultatima (Tablice 1a i 1b) izdvajaju se srednjoškolci koji pohađaju gimnaziju i roditelji s najvišim stupnjem obrazovanja (viša škola ili više) koji su u prosjeku ukupno otvoreniji prema etničkim različitostima u odnosu na druge ispitanike unutar svoje generacije.

⁴¹ Iako je u radu naglasak na ispitivanju generacijskih razlika u stavovima prema etničkoj različitosti, analizirane su i razlike u prosječnim rezultatima na indikatorima izraženih vrijednosnih stavova, odnosno vrijednosnim konstruktima autoritarnosti, patrijarhalnosti i

razovanja roditelja, procjena imovinskog stanja obitelji, mjesečni prihodi kućanstva, veličina mjesta stanovanja, regionalna podjela (na područja koja su devedesetih godina zahvaćena ratom i ona relativnoga mira), politička orijentacija, religijska samoidentifikacija, percipirana prisutnost manjina u okolini, etnička pripadnost i tip obitelji prema njezinu etničkom sastavu.

Kad je riječ o stavovima prema etničkoj različitosti, prediktorski model (Tablica 3) najbolje tumači etnocentrične stavove roditelja (31% objašnjene varijance) i srednjoškolskih učenika (24% objašnjene varijance). Učinak na ostalim zavisnim indikatorima tih stavova varira između 9 i 20% objašnjene varijance kod srednjoškolskih učenika te između 11 i 25% kod njihovih roditelja. Njihovu objašnjenju u najvećem udjelu pridonose, slično za oba poduzorka, vrijednosni konstrukti autoritarnosti, patrijarhalnosti i konzervativnosti.

Kao što je vidljivo iz Tablice 3, srednjoškolski učenici koji podupiru autoritarne vrijednosti skloniji su poduprijeti nacionalističke stavove, u većoj mjeri doživljavaju nacionalne manjine i migrante kao prijetnju, ali također više podupiru stavove otvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti. Moglo bi se reći da nekonzistentnost u njihovim odgovorima govori o nediferenciranosti stavova koja je općenito izraženija kod mlađih srednjoškolaca (više zastupljenih u ovom poduzorku) od kojih se očekuje da će tek formirati vlastite stavove (usp. Mannheim, 1952). Osim toga, čini se da bi ona mogla biti i posljedica kontradiktornih poruka koje nerijetko dolaze iz šire okoline, a koje s jedne strane načelno proklamiraju otvorenost prema različitostima i zakonski priznaju prava nacionalnih manjina na različitost, a s druge strane djelatno perpetuiraju nacionalnu isključivost.⁴² Njihovi roditelji koji su skloniji autoritarnosti također su značajno skloniji nacionalizmu, percipiranju nacionalnih manjina i imigranata kao prijetnje, ali i etnocentrizmu.

konzervativnosti. Najprije treba reći da je istraživanje pokazalo u prosjeku relativno snažno podupiranje autoritarnih stavova ($M_{su} = 3,64$, $SD_{su} = 0,783$; $M_r = 3,56$, $SD_r = 0,742$) te relativno umjereno podupiranje patrijarhalnih ($M_{su} = 2,49$, $SD_{su} = 0,816$; $M_r = 2,46$, $SD_r = 0,755$) i konzervativnih stavova ($M_{su} = 2,76$, $SD_{su} = 0,880$; $M_r = 2,73$, $SD_r = 0,813$). Rezultati t-testa pokazali su statistički značajnu razliku u izražavanju autoritarnosti ($t = 2,455$; $df = 940$; $p = 0,014$) pri čemu su srednjoškolski učenici u prosjeku skloniji podupirati autoritarne vrijednosti od svojih roditelja, što bi se moglo povezati sa Siegmanovom (1957) tezom prema kojoj autoritarni stavovi slabe postupnim odvajanjem od roditelja i osamostaljivanjem.

⁴² Na povezanost kontradiktornosti vrijednosnih sklopova koja se pokazuje u više istraživanja mladih s kompleksnošću društvenih promjena opominju, primjerice, Tomić-Koludrović i Petrić (2007). Tomić-Koludrović (1999) tu kompleksnost objašnjava istodobnošću dviju modernizacija u tranzicijskoj Hrvatskoj.

Tablica 3. Prediktori stavova prema etničkoj različitosti dviju obiteljskih generacija

	Etnocentrizam		Nacionalizam		Nacionalne manjine kao prijetnja		Migranti kao prijetnja		Otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti	
	Srednjo- školci	Roditelji	Srednjo- školci	Roditelji	Srednjo- školci	Roditelji	Srednjo- školci	Roditelji	Srednjo- školci	Roditelji
Autritarijnost	0,043	0,131***	0,228***	0,202***	0,127***	0,171***	0,177***	0,237***	0,146***	0,020
Patrijarhalnost	0,274***	0,151***	0,135***	0,060	0,143***	0,004	0,046	-0,055	-0,106**	-0,085**
Konzervativnost	0,145***	0,220***	0,082*	0,163***	0,140***	0,221***	0,123**	0,116**	-0,078*	-0,134**
Najviši stupanj obrazovanja roditelja	0,002	-0,096**	-0,017	-0,028	-0,046	-0,028	0,008	-0,031	0,148***	0,076*
Procjena imovinskog stanja obitelji	-0,005	-0,008	-0,089**	-0,045	-0,051	-0,086*	-0,039	-0,110**	-0,042	-0,041
Mjesečni prihodi kućanstva	0,007	-0,036	0,019	0,080	0,063	0,065	-0,001	0,070	-0,036	0,119**
Većina mjesta stanovanja	0,001	0,027	0,078*	0,067	0,024	0,078*	0,069	0,055	0,050	0,062
Regionalna pripadnost	-0,028	0,018	-0,023	-0,023	0,038	-0,011	-0,078*	-0,042	0,004	0,000
Politička orijentacija	0,169***	0,156***	0,114**	0,217***	0,106**	0,127***	0,044	0,125**	-0,064	0,026
Religijska samoidentifikacija	-0,060***	-0,085*	-0,178***	-0,109**	0,007	-0,082*	0,025	-0,029	0,011	0,073
Indeks prisutnosti nacionalnih manjina u okolini	-0,010	-0,019	0,043	0,006	0,065	0,058	0,067	0,027	0,019	0,023
Etnička pripadnost – Srbi ^a	-0,074	-0,061	-0,022	-0,117	-0,066	-0,044	-0,036	0,038	-0,069	-0,003
Etnička pripadnost – ostali ^a	-0,120**	-0,099	-0,043	-0,099	-0,103	-0,056	-0,150**	-0,019	-0,010	0,021
Tip obitelji – svi članovi Hrvati ^b	0,016	-0,032	0,042	-0,027	0,055	0,094	0,037	0,108	-0,090	-0,095
Tip obitelji – svi članovi pripadnici iste etničke manjine ^b	0,000	-0,088	0,007	0,042	-0,080	-0,078	-0,015	-0,023	0,059	-0,006

F = 16,258 F = 22,212 F = 13,281 F = 16,434 F = 10,291 F = 16,146 F = 6,333 F = 8,905 F = 5,205 F = 5,975
 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000
 R² = ,237 R² = ,309 R² = ,202 R² = ,249 R² = ,164 R² = ,245 R² = ,108 R² = ,152 R² = ,090 R² = ,107

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

^a referentna kategorija – Etnička pripadnost – Hrvati

^b referentna kategorija – Tip obitelji – mješovito

Slično se pokazalo i s druga dva vrijednosna stava, s tim da patrijarhalnost nešto bolje objašnjava stavove o etničkoj različitosti srednjoškolaca nego njihovih roditelja, a da konzervativnost ima nešto intenzivniji učinak u oba poduzorka. Patrijarhalnost je kod srednjoškolaca značajno povezana s etnocentrizmom, nacionalizmom, doživljajem nacionalnih manjina kao prijetnje te zatvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti, a u nešto slabijem obimu pridonosi objašnjenju etnocentrizma i zatvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti njihovih roditelja. Ispitanici koji su skloniji konzervativnijim vrijednostima također u većoj mjeri izražavaju etnocentrične i nacionalističke stavove, skloniji su doživljavati nacionalne manjine i migrante kao prijetnju, a zatvoreniji su prema kulturnoj i etničkoj različitosti.

Uz analizirane vrijednosne konstrukte općenito su usko vezani i politička orijentacija i religijska samoidentifikacija (Prezza *et al.*, 2008; Siegman, 1957; Altemayer, 1988) koji su također pokazali značajniji učinak na istraživane kriterijske varijable. Tako su se ispitanici unutar oba poduzorka koji su politički više desno orijentirani skloniji priklanjati etnocentričnim i nacionalističkim stavovima te u većoj mjeri doživljavaju nacionalne manjine (a roditelji i strane radnike) kao prijetnju. Slično ispitanicima desne političke orijentacije, etnocentrizmu i nacionalizmu skloniji su religiozniji roditelji i njihova srednjoškolska djeca (samo što religiozniji roditelji manje od svoje djece doživljavaju nacionalne manjine kao prijetnju).

Ostale prediktorske varijable u različitoj mjeri statistički značajno predviđaju priklonjenost pojedinim stavovima prema etničkoj različitosti. Tako, primjerice, niže obrazovanje roditelja ispitanika unutar obaju poduzoraka pogoduje većoj zatvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti, a kod roditelja još i većoj sklonosti etnocentrizmu. Lošiji socioekonomski status značajno je povezan s izražavanjem nacionalističkih stavova kod srednjoškolskih učenika, a s većom percepcijom nacionalnih manjina i migranta kao prijetnje kod roditelja. Mjesečni prihodi kućanstva kao objektivni indikator socioekonomskog statusa značajno je povezan samo s većom otvorenosti prema kulturnoj i etničkoj različitosti kod roditelja s većim primanjima. Ti su nalazi u skladu s nalazima drugih istraživanja koja su pokazala da su imućniji i obrazovaniji roditelji, zbog bolje informiranosti, ali potencijalno i zbog manjeg osjećaja (ekonomske) prijetnje, otvoreniji prema različitim kulturama i etničkim skupinama (Hughes *et al.*, 2006). Veličina mjesta stanovanja pokazuje se kao značajan prediktor samo u dva slučaja: srednjoš-

kolski učenici iz većih naselja u usporedbi s ostalima skloniji su nacionalizmu, dok roditelji iz većih naselja više nego ostali roditelji doživljavaju nacionalne manjine kao prijetnju. Očekivani učinak regionalne pripadnosti izostao je, odnosno pokazao se značajnim samo u slučaju veće percepcije migranata kao prijetnje onih srednjoškolaca koji žive na područjima koja su devedesetih bila izuzeta od ratnih zbivanja. Učinak etničke identifikacije ispitanika očituje se u tome što su srednjoškolci svrstani u kategoriju »ostalih nacionalnosti« manje skloni etnocentrizmu od srednjoškolaca hrvatske i srpske nacionalnosti te u manjoj mjeri doživljavaju strane radnike kao prijetnju. Naposljetku, treba reći da se indeks prisutnosti nacionalnih manjina u okolini i tip obitelji prema njezinoj etničkoj strukturi ovdje nisu pokazali značajnim prediktorima ni u jednom slučaju.

Isti prediktorski model primijenjen je i na indikatore društvene distance prema odabranim nacionalnim manjinama i stranim radnicima, ali nešto ih slabije objašnjava (Tablica 4). Najveći učinak zabilježen je u predikciji društvene distance prema pripadnicima srpske nacionalne manjine (30% objašnjene varijance kod roditelja, 28% objašnjene varijance kod njihove srednjoškolske djece). Na ostalim indikatorima udio objašnjene varijance relativno je stabilan te varira između 11 i 17% objašnjene varijance kod srednjoškolskih učenika te između 15 i 19% kod njihovih roditelja. Drugim riječima, vrijednosti kojima se pridaje važnost kao i sociodemografske, socioekonomske i sociokulturne karakteristike donekle tumače društvenu distancu koju ispitanici u oba poduzorka izražavaju prema pripadnicima pojedinih nacionalnih manjina i stranim radnicima, no udio objašnjene varijance naznačuje postojanje mogućih drugih čimbenika koji bi mogli imati značajan učinak na društvenu distancu, a koje bi tek trebalo analizirati.

Indeks prisutnosti nacionalnih manjina u okolini pokazao se najboljim prediktorom u ovoj analizi. Roditelji koji primjećuju manje pripadnika nacionalnih manjina u svojoj okolini izražavaju veću društvenu distancu prema svim odabranim nacionalnim manjinama i prema stranim radnicima, a kod njihove srednjoškolske djece taj je prediktor značajan u slučaju izražavanja društvene distance prema Albancima i Slovencima. Kad je riječ o roditeljima, potvrđuje se Allportova (1954) hipoteza kontakta prema kojoj se očekuje da će osobe koje imaju više kontakata s drugim etničkim skupinama izražavati manje etničkih predrasuda, odnosno biti spremni na bliži kontakt s pripadnicima etničkih skupina (usp. Hamberger i Hewstone,

1997; Dixon, 2006; Pettigrew, Wagner i Christ, 2010). U slučaju njihove djece, srednjoškolskih učenika, ta je hipoteza samo djelomično potvrđena i više govori u prilog teorijama koje naglašavaju da sam kontakt nije dovoljan i da je, osim usmjerenosti prema zajedničkom cilju pripadnika različitih skupina (Klineberg, 1988) potreban i bliskiji, prijateljski odnos između pripadnika različitih skupina (Pettigrew, 1997; Pettigrew i Tropp, 2005) što u Hrvatskoj često, osobito u ratom dezintegriranim lokalnim zajednicama, nije slučaj. Razloge za utvrđene razlike u izraženoj društvenoj distanci između roditelja i njihove srednjoškolske djece vjerojatno bi se, kao i u slučaju stavova prema etničkoj različitosti, moglo tražiti u razlikama u njihovim »prijedenim putovima«, a koje nastaju u interakciji pojedinca, socijalizacijskih čimbenika i šireg društvenog konteksta.

Kad se uspoređuju ostali rezultati regresijskih analiza između srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja, pokazuje se da vrijednosni konstrukti relativno nekonzistentno pridonose objašnjenju izraženosti društvene distance. Pritom je patrijarhalnost najmanje, a konzervativnost najviše povezana s izražavanjem društvene distance. Veća sklonost autoritarnim vrijednostima kod roditelja je, primjerice, značajno povezana s većom društvenom distancom prema svim odabranim skupinama,⁴³ dok je kod njihove srednjoškolske djece značajna samo u slučaju društvene distance prema Romima. S druge strane, priklonjenost patrijarhalnim vrijednostima kod srednjoškolskih učenika značajno je povezana s većom distancom prema stranim radnicima, Slovencima i Srbima, dok kod njihovih roditelja nije povezana ni s jednim indikatorom društvene distance. Konzervativnost je povezana s izražavanjem veće društvene distance prema Slovencima i Srbima kod ispitanika obaju poduzoraka, a prema stranim radnicima i Romima samo kod roditelja. Kod srednjoškolskih učenika konzervativnost je značajno povezana još i s izražavanjem veće distance prema Albancima.

Politička orijentacija pokazala se u većoj mjeri statistički značajnim prediktorom kod srednjoškolaca, pri čemu su oni skloniji političkoj desnici isključiviji prema svim odabranim skupinama osim prema Albancima. Nji-

⁴³ Ovaj bi rezultat mogao biti znakovit i čini se vrijednim daljnje provjere. Prilično snažno izražena sklonost autoritarnim vrijednostima i povezanost autoritarnosti s izražavanjem veće društvene distance prema svim razmatranim skupinama unutar roditeljskog poduzorka upućuje na zaključak da je legitimiranje nacionalizma u javnoj sferi, osobama sklonim autoritarnom etnocentrizmu otvorio prostor za izražavanje etničkih predrasuda koji nije postojao u prijašnjem poretku.

hovi više politički desno orijentirani roditelji izražavanju pak veću društvenu distancu prema Slovincima i Srbima. Podjednaki su rezultati dobiveni i kod religijske samoidentifikacije. Religiozniji ispitanici u oba poduzorka skloniji su izražavati veću društvenu distancu prema stranim radnicima, Slovincima i Srbima, srednjoškolski učenici još dodatno i prema Albancima. Ostali prediktori nemaju stabilan i izražen učinak općenito na izražavanje društvene distance prema nacionalnim manjinama i stranim radnicima pa se neće posebno interpretirati.⁴⁴

Prikazane regresijske analize upućuju na postojanje razlika između roditelja i njihove srednjoškolske djece u konzistentnosti njihovih stavova. Analizirani prediktorski modeli ukupno bolje tumače roditeljske stavove prema etničkoj različitosti kao i društvenu distancu prema svim analiziranim skupinama osim one prema Albancima koja je pak u većem udjelu objašnjena u poduzorku njihove srednjoškolske djece. Ta se razlika ne bi mogla smatrati neočekivanom budući da se stavovi srednjoškolaca još oblikuju te da je riječ i o životnoj dobi i o stavovima koje mogu proživati i snažne emocije. Usto, tomu pridonose i prethodno objašnjeni situacijski čimbenici koji se odnose na kompleksnost društvenih prilika.

Rezultati ovoga istraživanja općenito pokazuju da tri razmatrane vrijednosne orijentacije u oba poduzorka najviše pridonose objašnjenju kako stavova prema etničkoj različitosti tako i društvene distance. Pritom su autoritarniji i konzervativniji ispitanici skloniji slaganju s etnocentričkim i nacionalističkim stavovima, izražavaju veću zatvorenost prema kulturnim i etničkim različitostima te u većoj mjeri percipiraju nacionalne manjine i migrante kao prijetnju, što je popraćeno i izražavanjem veće društvene distance, posebice roditelja, prema nekima od odabраниh skupina. Patrijarhalnost, osim što je u mnogo većim udjelima statistički značajan prediktor svih zavisnih indikatora u poduzorku srednjoškolskih učenika također je u nešto većoj mjeri povezana s nacionalističkim stavovima srednjoškolaca koji se, općenito uzevši, ne razlikuju od nacionalističkih stavova njihovih roditelja, što govori o mogućoj sinergiji obiteljske etničke socijalizacije i okoline (usp. Bettelheim i Janowitz, *s. a.*).

⁴⁴ Ipak, zanimljivim se čini prikazati neke učinke etničke pripadnosti koja se kao prediktor pokazala značajnom samo u nekoliko slučajeva. Pokazalo se, primjerice, da srednjoškolski učenici »ostalih« nacionalnosti izražavaju manju društvenu distancu prema stranim radnicima i Romima od onih hrvatske nacionalnosti, da srednjoškolci srpske nacionalnosti izražavaju veću društvenu distancu prema Albancima nego Hrvati te da najveću društvenu distancu prema Srbima među srednjoškolskim učenicima izražavaju Hrvati.

Tablica 4. Prediktori društvene distance prema odabranim etničkim skupinama i stranim radnicima

	Društvena distanca prema stranim radnicima		Društvena distanca prema Albancima		Društvena distanca prema Romima		Društvena distanca prema Slovincima		Društvena distanca prema Srbima	
	Srednjo-školci	Roditelji	Srednjo-školci	Roditelji	Srednjo-školci	Roditelji	Srednjo-školci	Roditelji	Srednjo-školci	Roditelji
Autoritarnost	0,003	0,199***	0,032	0,142***	0,113**	0,165***	0,055	0,100*	0,049	0,104**
Patrijarhalnost	0,115**	-0,071	0,069	0,012	0,076	0,066	0,126**	-0,007	0,152***	0,025
Konzervativnost	0,011	0,134**	0,086*	0,059	0,030	0,079*	0,078*	0,106**	0,080**	0,096**
Najviši stupanj obrazovanja roditelja	-0,120**	-0,068	-0,050	-0,060	-0,124**	-0,002	-0,072	-0,104**	-0,121**	-0,073
Procjena imovinskog stanja obitelji	-0,045	-0,015	0,046	-0,018	0,056	0,018	0,024	0,006	0,036	0,028
Mjesečni prihodi kućanstva	0,017	-0,014	0,028	-0,081	0,088*	-0,089	0,054	-0,066	0,052	-0,082*
Velčina mjesta stanovanja	-0,070	-0,044	-0,092**	-0,059	-0,056	-0,065	-0,025	0,015	0,022	-0,034
Regionalna pripadnost	-0,031	0,000	-0,032	-0,020	-0,014	0,061	-0,062	-0,071*	-0,051	-0,018
Politička orijentacija	0,113**	-0,002	0,061	-0,002	0,092*	0,040	0,103**	0,102**	0,099**	0,092**
Religijska samoidentifikacija	-0,126**	-0,098*	-0,168***	-0,079	-0,070	-0,065	-0,116**	-0,109**	-0,175***	-0,112**
Indeks prisutnosti nacionalnih manjina u okolini	-0,031	-0,159***	-0,090**	-0,167***	-0,030	-0,136***	-0,093**	-0,134***	-0,038	-0,090**
Etnička pripadnost – Srb ^a	-0,111	0,036	0,153**	0,028	-0,058	-0,180**	-0,053	-0,080	-0,384***	-0,318***
Etnička pripadnost – ostali ^a	-0,185**	-0,018	-0,110	-0,085	-0,167**	-0,109	-0,084	0,026	-0,160**	-0,059
Tip obitelji – svi članovi Hrvati ^b	-0,004	0,018	0,045	0,017	0,025	0,029	0,021	0,053	0,046	0,057
Tip obitelji – svi članovi pripadnici iste etničke manjine ^b	0,161**	-0,058	0,048	-0,014	0,121	0,098	0,068	-0,083	0,122*	-0,010

F = 7,840 F = 8,734 F = 10,138 F = 7,970 F = 6,250 F = 10,294 F = 7,737 F = 10,980 F = 19,711 F = 20,308
 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000 p = ,000
 R² = ,136 R² = ,161 R² = ,169 R² = ,150 R² = ,111 R² = ,184 R² = ,133 R² = ,192 R² = ,280 R² = ,304

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

^a referentna kategorija – Etnička pripadnost – Hrvati^b referentna kategorija – Tip obitelji – mješovito

U profil ispitanika sklonijeg negativnijm stavovima prema etničkoj različitosti i većoj društvenoj distanci prema odabranim etničkim skupinama i stranim radnicima ulaze i njegova politička orijentacija i religioznost, što se ogleda u rezultatima veće etničke zatvorenosti religioznijih i politički desno orijentiranih ispitanika. Sve utvrđene veze između vrijednosnih orijentacija kao prediktora i zavisnih indikatora upućuju na prikladnost vrlo čestog objašnjenja zasnovanog na teoriji autoritarne ličnosti (Adorno *et al.*, 1950), odnosno na teoriji desničarske autoritarnosti (Altemeyer, 1988) proizišle iz teorije autoritarne ličnosti, prema kojoj osobe s izraženim etničkim predrasudama, osim naglašene nacionalne isključivosti, obilježavaju i suprotstavljanje političkoj demokraciji, sklonost hijerarhiziranju te uvjerenje da jaka država može riješiti sve probleme (Sekulić, 2010; usp. Flere *et al.*, 2014). Pokazana povezanost autoritarnih, patrijarhalnih i konzervativnih vrijednosnih orijentacija s jedne strane i etnocentričnih, ksenofobnih i nacionalističkih stavova prema etničkoj različitosti s druge, teorijski se može obrazložiti njihovim temeljnim sličnostima. Tako primjerice Adorno, opisujući povezanost između konzervativizma i etnocentrizma, kaže da je potpora dominantnoj političko-gospodarskoj ideologiji i vlasti često dio opće etnocentrične tendencije podčinjavanja autoritetu u svim područjima društvenoga života te da je, slično tomu, etnocentrično neprihvatanje sudjelovanja pripadnika drugih skupina u političko-gospodarskoj sferi povezano s otporom društvenim promjenama, pri čemu se »strane« skupine i ideje doživljavaju kao prijetnja (Adorno *et al.*, 1950: 180, usp. Duckitt *et al.*, 2010).

Iz preostalih rezultata regresijskih analiza nije uputno donositi općenite zaključke, s obzirom na to da su ti rezultati prilično neujednačeni i prema analiziranim zavisnim indikatorima i prilikom usporedbe poduzoraka.

5. Zaključak

Budući da je etničnost svojom konstantnom prisutnošću i važnošću koju ima u hrvatskome društvu čvrsto utkana u svijet života hrvatskih građana, razumijevanje njihova odnosa prema etničkoj različitosti moglo bi se smatrati zalogom daljnjeg razvoja toga plurietničkog i potencijalno imigracijskoga društva. S namjerom da se pridonesu razumijevanju toga odnosa, analizirani su rezultati istraživanja kojim su se ispitivale sličnosti i razlike odnosa prema etničkoj različitosti pripadnika dviju obiteljskih generacija u Hrvatskoj, srednjoškolskih učenika i njihovih roditelja. Smatralo se da

međugeneracijske i unutargeneracijske sličnosti i razlike u odnosu prema etničnosti u hrvatskome društvu mogu uputiti na polazišta za javne politike vezane uz daljnji razvoj međuetničkih odnosa.⁴⁵ Dakako, treba ponoviti i to da je konkluzivnost rezultata provedenog istraživanja ograničena specifičnostima prigodnoga uzorka i nemogućnošću potpune kontrole provedbe anketiranja. Ipak, čini se da konzistentnost rezultata sličnih rezultatima drugih istraživanja na području etničnosti, osobito mogućnost usporedbe stavova dviju obiteljskih generacija te prikladna veličina uzorka, dopuštaju da se iznesu barem i pretpostavke za moguća poopćenja vezana uz generacijske promjene i uz konstituiranje nove generacije kad je riječ o odnosu prema etničkoj različitosti.

Rezultati su pokazali da hrvatski srednjoškolci i njihovi roditelji imaju umnogome sličan odnos prema etničkoj različitosti. Pokazalo se, naime, da su oni stavovi i etničke predrasude koji su izraženiji kod srednjoškola izraženiji i kod njihovih roditelja. U društvu u kojem je nacionalnohomogenizacijske procese pojačala etnonacionalna mobilizacija tijekom ratne prve polovine devedesetih godina očekivano je koliko i znakovito da se ta međugeneracijska podudarnost osobito pokazala na nacionalističkim stavovima (vezanima uz dva konstrukta koje smo nazvali »nacionalizam« i »nacionalne manjine kao prijeljina«) i na društvenoj distanci prema Srbima. Ukupno, te i neke druge pokazane sličnosti govore u prilog važnosti obitelji u procesu etničke socijalizacije (usp. Umaña-Taylor, Zeiders i Updegraff, 2013). Moglo bi se reći da tomu u prilog govore i rezultati dobiveni regresijskim analizama budući da su se najboljim prediktorima pokazali vrijednosni stavovi obaju poduzoraka, a potom religioznost i politička orijentacija, dakle one vrijednosti i obilježja koji se uglavnom i u velikoj mjeri stječu u obitelji. Većina ostalih prediktora od kojih su mnogi kontekstne naravi i pripadaju u makrodruštvene čimbenike (poput društveno-ekonomskog statusa i sl.) pokazala se manje značajnima ili je njihov učinak u potpunosti izostao. Unatoč tome, ne bi bilo uputno zaključiti o njihovoj manje važnoj ulozi u oblikovanju stavova prema etničkoj različitosti i etničkih predra-

⁴⁵ Puno prije su Adorno i suradnici izrazili uvjerenje da ozbiljno i sustavno objašnjavanje tako važnih pojava kakva je društvena diskriminacija može pridonijeti »poboljšanju kulturnoga ozračja u kojem se uzgaja mržnja« (Adorno *et al.*, 1950: ix). Mислеći šire od okvira etničnosti i predrasuda, sličan i pomalo radikalniji zahtjev pred sociologiju postavio je Alain Touraine u svojoj zahvali kad mu je Edgar Morin, drugi poznati francuski sociolog, 12. rujna 2014. uručivao orden francuske Legije časti: »Sad moramo djelovati: teorija mora izazvati praksu; sociologija mora biti korisna«.

suda.⁴⁶ Naposljetku, kad se i čini da se oblikuju u interakciji pojedinca i mikrodruštvenih čimbenika, nije moguće isključiti širi društveni kontekst jer, kako je među prvima utvrdio Max Weber (1976 [1921]), etničko jest društveno konstruirano.

Stoga valja dodati da, kao što upućuju na važnost obiteljske etničke socijalizacije, pokazane sličnosti u odnosu prema etničkoj različitosti između dviju obiteljskih generacija govore i u prilog tezi da je etničnost predmetom primarne socijalizacije onda kad jest ili kad postane važnom u nekom društvu (Jenkins, 2008 [1996]). Pritom su, dakako, unutar obiteljske etničke socijalizacije najčešće roditelji ti značajni drugi koji »postavljaju pravila igre« (usp. Berger i Luckmann, 1992 [1966]). Bespogovornom preuzimanju unaprijed pripremljenog obrasca (odnosa prema etničkoj različitosti), stvaranju neupitne slike svijeta, pridonosi suglasnost roditeljskog i izvanobiteljskih autoriteta (usp. Bettelheim i Janowitz, *s. a.*: 146). Dobiveni rezultati govore da ispitanici – srednjoškolski učenici, svoju sliku svijeta vezanu uz etničku različitost, stvaraju u prilično konzistentnoj povezanosti primarne socijalizacije u obitelji i nacionalnogomogenizirajućega šireg društvenog konteksta. Doduše, taj je kontekst kompleksan i često proturječan (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007), sve nesigurniji i neizvjesniji (Beck, 2001) i upravo takav pogoduje priklanjanju onome što nije nepoznato, osobito onom sveprisutnom i koje se stoga gotovo podrazumijeva – nacionalizmu.

Nasuprot sinergiji socijalizacijskih utjecaja, kad je riječ o poduzorku srednjoškolskih učenika, roditeljska primarna socijalizacija odvijala se u društvenom kontekstu koji je zabranjivao izražavanje etničkih predrasuda i nacionalističkih stavova u javnosti pa se ono, kad ga je bilo, svodilo na privatnu, najčešće obiteljsku sferu. Različitost društvenih prilika u kojima su ispitanici, pripadnici dviju obiteljskih generacija, proveli svoje formativno razdoblje čini se prikladnim polazištem za objašnjenje pokazanih međugeneracijskih razlika koje se očituju u tome što su roditelji manje skloni etnocentrizmu i snažnije podupiru otvorenost prema etničkim i kulturnim različitostima od svoje srednjoškolske djece. Te razlike upućuju na zaključak da je moguće govoriti o naznakama oblikovanja nove generacije

⁴⁶ Naime, dio rezultata regresijskih analiza koji zbog svoje nekonzistentnosti ne dopuštaju uopćavanje, implicira da je ovdje vrlo vjerojatno riječ o već spomenutim ograničenjima istraživanja i njegovoj nedovoljnoj kompleksnosti. Stoga ti rezultati ponajprije sugeriraju potrebu provjere na reprezentativnom uzorku te uvođenje složenijih postupaka, primjerice kvalitativnih metoda istraživanja.

čiji odnos prema etničkoj različitosti u stanovitoj mjeri govori, sukladno arapskoj izreci s početka teksta, da njezini pripadnici »više nalikuju svome vremenu nego svojim očevima«. Vrijeme je ovdje shvaćeno lokalno – vremenu u Hrvatskoj. Dakako, riječ je pojednostavljenju koje je moguće samo djelomično prihvatiti budući da o promjenama unutar roditeljske generacije znademo samo posredno, na temelju istraživanja slične tematike, ali umnogome teško usporedivima. Roditeljska se slika svijeta (vezana uz etničnost) oblikovana tijekom primarne socijalizacije vrlo vjerojatno, uzdrmana pod utjecajem velikih društvenih promjena i traumatičnih događaja, unekoliko promijenila i još je uvijek podložna promjenama. To, primjerice, impliciraju usporedbe rezultata istraživanja vrijednosnih stavova (v. npr. Sekulić, 2012) i društvene distance prema etničkim skupinama u prijeratnom i poslijeratnom razdoblju. Drugim riječima, stavovi prema etničkoj različitosti i društvena distanca pokazani unutar roditeljskog poduzorka daju naslutiti da se ta generacija ispitanika našla u procjepu između dvaju snažnih socijalizacijskih mehanizama – završene primarne socijalizacije i velikih društvenih promjena i traumatskih događaja u svojoj odrasloj dobi. I roditelji (obitelj) i društvo prepuni vlastitih kontradiktornosti, okruženje su u kojem se oblikuju nove generacije.

Naposljetku, mogućnost da je riječ o generacijskim promjenama, svojevrsnoj smjeni generacija kad je riječ o odnosu prema etničkim različitostima, nalaže da se ima na umu Mannheimovo upozorenje da potencijal društvenoga »podmlađivanja« koji potječe iz nužnosti smjena generacija nipošto ne treba povezivati s uobičajenim poimanjem konzervativnosti ili progresa. Koliko će mladi biti, kako kaže Mannheim, konzervativni, reakcionarni ili napredni, ovisit će o prevladavajućim obilježjima društvenoga i kulturnog konteksta (Mannheim, 1952: 297). Pritom treba reći da se ne čini da bi, prema rezultatima ovog istraživanja vezanog uz etničnost, naznačene moguće generacijske promjene mogle pridonijeti izlasku hrvatskoga društva iz, kako kaže Sekulić (2012: 270) »faze visokog nacionalizma« i tendencije prema retradicionalizaciji koju naznačavaju istraživanja mladih u hrvatskome društvu (Ilišin i Radin, 2002; Ilišin *et al.*, 2013). Zato ne treba smetnuti s uma da je snažne i neupitne slike svijeta, stečene tijekom primarne socijalizacije, moguće mijenjati (Berger i Luckmann, 1992 [1966]), da generacije ionako nisu homogene (Adorno *et al.*, 1950; Mannheim, 1952; Eisenstadt, 1995, 2009 [1956]; usp. Ilišin, 2008; Tomić-Koludrović, 1999) te da je kolektivno generacijsko sjećanje relevantno onoliko koliko

je (doduše, svjesno ili nesvjesno) inkorporirano u sadašnjost (Halbwachs, 1968 [1950]; usp. Mannheim, 1952). Stoga pred hrvatskim društvom stoje veliki izazovi stvaranja društvenih prilika koje će manheimovsko »podmlađivanje generacija« usmjeriti prema unaprjeđivanju etničkih odnosa, a ne ga začahuriti u perpetuiranju etničkih predrasuda i komemoriranju i re-interpretiranju etničkih sukoba.

LITERATURA

- Adorno, T[heodor] W., Frenkel-Brunswik, Else, Levinson, Daniel J. i Sanford, Nevitt R. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers i American Jewish Committee.
- Alanen, Leena (2001). »Explorations in Generational Analyses«, u: Leena Alanen i Berry Mayall (ur.). *Conceptualizing Child–Adult Relations*. London: Routledge, str. 11–22.
- Allport, Gordon W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge: Addison-Wesley Publishing.
- Altemeyer, Bob (1988). *Enemies of Freedom: Understanding Right-wing Authoritarianism*. San Francisco i London: Jossey-Bass Publishers.
- Attias-Donfut, Claudine i Arber, Sara (2000). »Equity and solidarity across the generations«, u: Sara Arber i Claudine Attias-Donfut (ur.). *The Myth of Generational Conflict: The Family and State in Ageing Societies*. London i New York: Routledge, str. 1–21.
- Attias-Donfut, Claudine i Daveau, Philippe (2004). »Autour du mot ‘génération’«, *Recherche et Formation*, 45: 101–117.
- Bagić, Dragan (2004). »Utjecaj odbijanja ankete na valjanost telefonskih predizbornih istraživanja: slučaj parlamentarnih izbora 2003. godine«, *Društvena istraživanja*, 13 (3): 439–461.
- Banovac, Boris (2004). »(Re)konstrukcija socijalnog prostora periferije: Prilog istraživanju kolektivnih identiteta u hrvatskoj periferiji«, *Revija za sociologiju*, 35 (3-4): 95–112.
- Banovac, Boris (2009). »Imagining the Others – Dynamics of Conflict and Peace in Multiethnic Areas in Croatia«, *Revija za sociologiju*, 40[39] (3-4): 183–209.
- Banovac, Boris i Boneta, Željko (2006). »Etnička distanca i socijalna (dez)integracija lokalnih zajednica«, *Revija za sociologiju*, 37 (1-2): 21–46.
- Baranović, Branka (2002). »Mladi u Hrvatskoj – između nacionalnog identiteta i Europske integracijek«, u: Vlasta Ilišin i Furio Radin (ur.). *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, str. 125–154.
- Beck, Ulrich (2002). »The Cosmopolitan Society and its Enemies«, *Theory, Culture & Society*, 19 (1–2): 17–44. doi: 10.1177/026327640201900101
- Beck, Ulrich (2008). »Global Generations in World Risk Society«, *Revista CIDOB d’Afers Internacionals*, 82-83: 203–216.

- Beck, Ulrich i Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002). *Individualization Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Bennett, Quinn (2011). »Please Don't Be Our Guest: The Roma Expulsion from France Under European Union Law«, *Georgia Journal of International & Comparative Law*, 40 (1): 219–245.
- Berger, Peter L. i Luckmann, Thomas (1992 [1966]). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- Bettelheim, Bruno i Janowitz, Morris (s. a.). *Dynamics of Prejudice. A Psychological and Sociological Study of Veterans*. New York: Harper & Brothers.
- Bogardus, Emroy S. (1925). »Measuring Social Distances«, *Journal of Applied Sociology*, 9: 299–308.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Questions de sociologie*. Paris: Editions de Minuit.
- Brubaker, Rogers (2009 [1996]). *Nationalism Refrained: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers (2011). »Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states«, *Ethnic and Racial Studies*, 34 (11): 1785–1814. doi: 10.1080/01419870.2011.579137
- Canetti-Nisim, Daphna, Gay, Ariely i Halperin, Eran (2008). »Life, Pocket, or Culture: the Role of Perceived Security Threats in Promoting Exclusionist Political Attitudes toward Minorities in Israel«, *Political Research Quarterly*, 61 (1): 90–103. doi: 10.1177/1065912907307289
- Canetti-Nisim, Daphna, Halperin, Eran, Sharvit, Keren i Hobfoll, Stevan E. (2009). »A New Stress-Based Model of Political Extremism: Personal Exposure to Terrorism, Psychological Distress, and Exclusionist Political Attitudes«, *Journal of Conflict Resolution*, 53 (3): 363–389. doi: 10.1177/0022002709333296
- Csepeli, György i Simon, Dávid (2004). »Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30 (1): 129–150. doi: 10.1080/1369183032000170204
- Colhoun, Craig (2007). *Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*. London i New York: Routledge.
- Čačić-Kumpes, Jadranka, Gregurović, Margareta i Kumpes, Josip (2010a). »Preliminarna analiza rezultata anketnog istraživanja na projektu 'Interkulturalni pristup etničkoj različitosti i identitet: Hrvatska – Europa': analiza frekvencija odgovora na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana/građanki Hrvatske«, projektni dokument.
- Čačić-Kumpes, Jadranka, Gregurović, Margareta i Kumpes, Josip (2010b). »Preliminarna analiza rezultata anketnog istraživanja na projektu 'Interkulturalni pristup etničkoj različitosti i identitet: Hrvatska – Europa': analiza frekvencija odgovora na reprezentativnom uzorku srednjoškolskih učenika u Hrvatskoj«, projektni dokument.
- Čačić-Kumpes, Jadranka, Gregurović, Snježana i Kumpes, Josip (2012). »Migracija, integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj«, *Revija za sociologiju*, 42 (3): 305–336. doi: 10.5613/rzs.42.3.3
- Čapo, Jasna, Hornstein Tomić, Caroline i Jurčević, Katica (ur.) (2014). *Didov san: transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Čorkalo Biruški, Dinka i Ajduković, Dejan (2009). »Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara«, *Revija za socijalnu politiku*, 16 (1): 1–24. doi: 10.3935/rsp.v16i1.774
- Čorkalo, Dinka i Kamenov, Željka (2003). »National identity and social distance: Deos in-group loyalty lead to outgroup hostility«, *Review of Psychology*, 10 (2): 85–94.
- Devriese, Marc (1989). »Approche sociologique de la génération«, *Vingtième Siècle: Revue d'histoire*, 22: 11–16. doi: 10.3406/xxs.1989.2123
- Dixon, Jeffrey C. (2006). »The Ties That Bind and Those That Don't: Toward Reconciling Group Threat and Contact Theories of Prejudice«, *Social Forces*, 84 (4): 2179–2204. doi: 10.1353/sof.2006.0085
- Djurovic, Bogdan (2002). »Social and Ethnic Distance Towards Romanies in Serbia«, *Facta Universitatis – Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, 2 (9): 667–681.
- Durkheim, Emile (2008 [1912]). *Elementarni oblici religijskog života: totemistički sustav u Australiji*. Zagreb: Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Duckitt, John, Bizumic, Boris, Krauss, Stephen W. i Heled, Edna (2010). »A Tripartite Approach to Right-Wing Authoritarianism: The Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism Model«, *Political Psychology*, 31 (5): 685–715. doi: 10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x
- Edmunds, June i Turner, Bryan S. (2002). *Generations, Culture and Society*. Buckingham i Philadelphia: Open University Press.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2009 [1956]). *From Generation to Generation*. New Brunswick i London: Transaction Publishers.
- Eisenstadt, Shmuel N. (1995). »Modernization and changing conceptions on youth and generations«, *Prospects*, 25 (3): 343–352. doi: 10.1007/bf02333931
- Elster, Jon, Offe, Claus i Preuss Ulrich K. (sur. Frank Boenker, Ulrike Goetting i Friedbert W. Rueb) (1998). *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fekete, Liz (2014). »Europe against the Roma«, *Race & Class*, 55(3): 60–70. doi: 10.1177/0306396813509196
- Flere, Sergej, Klanjšek, Rudi, Lavrič, Miran, Kirbiš, Andrej, Tavčar Krajnc, Marina, Divjak, Marko, Boroja, Tjaša, Zagorc, Barbara i Naterer, Andrej (2014). *Slovenian Youth 2013: Living in Times of Disillusionment, Risk and Precarity*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung; Maribor: Center for the Study of Post-Yugoslav Societies.
- Ford, Robert A. (2008). *Trends in Social Distance from Ethnic Minorities in Britain 1983–1996: Period, Cohort and Individual Effects*. Sociology Working Papers, 2007-01. Oxford: University of Oxford, Department of Sociology.
- Fuertes, Jairo N., Miville, Marie L., Mohr, Jonathan J., Sedlacek, William E. i Gretchen, Denise (2000). »Factor Structure and Short Form of the Miville-Guzman Universality-Diversity Scale«, *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 33 (3): 157–169.
- Gregurović, Margareta (2014). *Sociološki aspekti etničkih predrasuda na primjeru Hrvatske*. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

- Gregurović, Snježana (2005). »Relacijska dimenzija etničkog identiteta: istraživanje etničkih kategorija na primjeru Petrinje«, *Migracijske i etničke teme*, 21 (3): 221–242.
- Habermas, Jürgen (1987). *The Theory Of Communicative Action*. Volume 2: *Life-world and System: A Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.
- Halbwachs, Maurice (1968 [1950]). *Mémoire collective*. Paris: PUF.
- Halperin, Eran, Canetti-Nisim, Daphna i Pedahzur, Ami (2007). »Threatened by the uncontrollable: Psychological and socio-economic antecedents of social distance towards labor migrants in Israel«, *International Journal of Intercultural Relations*, 31 (4): 459–478. doi: 10.1016/j.ijintrel.2007.01.003
- Hamberger, Jürgen i Hewstone, Miles (1997). »Inter-ethnic contact as a predictor of blatant and subtle prejudice: Tests of a model in four West European nations«, *British Journal of Social Psychology*, 36 (2): 173–190. doi: 10.1111/j.2044-8309.1997.tb01126.x
- Hello, Evelyn, Scheepers, Peer, Vermulst, Ad i Gerris, Jan R. M. (2004). »Association between Educational Attainment and Ethnic Distance in Young Adults Socialization by Schools or Parents?«, *Acta Sociologica*, 47 (3): 253–275. doi: 10.1177/0001699304046222
- Hello, Evelyn, Scheepers, Peer i Slegers, Peter (2006). »Why the more educated are less inclined to keep ethnic distance: An empirical test of four explanations«, *Ethnic and Racial Studies*, 29 (5): 959–985. doi: 10.1080/01419870600814015
- Hughes, Diane, Hagelskamp, Carolin, Way, Niobe i Foust, Monica D. (2009). »The Role of Mothers' and Adolescents' Perceptions of Ethnic-racial Socialization in Shaping Ethnic-racial Identity Among Early Adolescent Boys and Girls«, *Journal of Youth Adolescence*, 38 (5): 605–626. doi: 10.1007/s10964-009-9399-7
- Hughes, Diane, Rodriguez, James, Smith, Emilie P., Johnson, Deborah J., Stevenson, Howard C. i Spicer, Paul (2006). »Parents' Ethnic-Racial Socialization Practices: A Review of Research and Directions for Future Study«, *Developmental Psychology*, 42 (5): 747–770. doi: 10.1037/0012-1649.42.5.747
- Ilišin, Vlasta (2008). »Skica za sociološki portret zagrebačkih studenata: uvod u istraživanje hrvatskih studenata danas«, *Sociologija i prostor*, 46 (3-4): 221–228.
- Ilišin, Vlasta i Radin, Furio (ur.) (2002). *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Ilišin, Vlasta, Bouillet, Dejana, Gvozdanović, Anja i Potočnik, Dunja (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Friedrich Ebert Stiftung.
- Jenkins, Richard (2008 [1996]). *Social Identity*. London – New York: Routledge.
- Kant, Immanuel (2000). »Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?«, u: Immanuel Kant. *Pravno-politički spisi*. Zagreb: Politička kultura, str. 33–41.
- Katunarić, Vjeran (1991). »Dimenzije etničke distance u Hrvatskoj«, u: Mladen Lazić (ur.). *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 129–139.

- Klineberg, Otto (1988). »Kontakt među etničkim grupama – historijska perspektiva nekih vidova teorije i istraživanja«, *Zbornik trećeg programa RZ*, 21-22: 250–257.
- Kumpes, Josip (2012). *Religija i politika u postkomunističkom društvu: hrvatski primjer*. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Kunovich, Robert M. (2004). »Social structural position and prejudice: an exploration of cross-national differences in regression slopes«, *Social Science Research*, 33 (1): 20–44. doi: 10.1016/s0049-089x(03)00037-1
- Kuzio, Taras (2001). »Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?«, *Politics*, 21 (3): 168–177. doi: 10.1111/1467-9256.00148
- Labus, Mladen (2005). »Vrijednosne orijentacije i religioznost«, *Sociologija sela*, 43 (2): 383–408.
- Lamza Posavec, Vesna (1997). »Odbijanje ankete u istraživanjima javnoga mnijenja«, *Društvena istraživanja*, 6 (6): 474–722.
- Lewis, Kristian (2007). »Ima ih kao Kineza. Etnički stereotipi u hrvatskoj frazeologiji«, *Vijenac*, 359, <http://www.matica.hr/vijenac/359/Ima%20ih%20kao%20Kineza/>.
- Mannheim, Karl (1952). »The problem of generations«, u: Karl Mannheim. *Essays in Sociology of Knowledge*. London: Routledge & KeganPaul, str. 276–322.
- Malenica, Zoran (2003). »Etničke i nacionalne predrasude u hrvatskom društvu danas«, *Edukativno-informativni servis za prava manjina i međuetničku toleranciju – Stina*, br. 17, <http://www.stina.hr/download/broj17.doc> (18. 07. 2014.).
- Malešević, Siniša i Uzelac, Gordana (1997). »Ethnic distance, power and war: the case of Croatian students«, *Nations and Nationalism*, 3 (2): 291–298. doi: 10.1111/j.1354-5078.1997.00291.x
- Marger, Martin N. (2009). *Race and Ethnic Relations: American and Global Perspectives*. 8th ed. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
- Mesić, Milan i Bagić, Dragan (2011). »Stavovi hrvatskih građana prema kulturnim različitostima«, *Migracijske i etničke teme*, 27 (1): 7–38.
- Närvänen, Anna-Liisa i Näsman, Elisabet (2004). »Childhood as generation or life phase?«, *Young*, 12 (1): 71–91. doi: 10.1177/1103308804039637
- Naša osnovna škola. Odgojno-obrazovna struktura*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- Nesdale, Drew (2002). »Social identity and ethnic prejudice in children«, u: Diane Gabb and Tania Miletic (ur.). *Culture, Race and Community: Making it Work in the New Millennium*. Melbourne: Victorian Transcultural Psychiatry Unit. <http://www.vtmh.org.au/docs/crc/drewnesdale.pdf>
- Offe, Claus (2004). »Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe«, *Social Research*, 71 (3): 501–528.
- Pettigrew, Thomas F. (1997). »Generalized intergroup contact effects on prejudice«, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23 (2): 173–185. doi: 10.1177/0146167297232006
- Pettigrew, Thomas F. i Tropp, Linda R. (2005). »Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence«, u: John F. Dovidio, Peter Glick, i Laurie A. Rudman (ur.). *On the Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport*. Malden: Blackwell Publishing, 262–277. doi: 10.1002/9780470773963.ch16

- Pettigrew, Thomas F., Wagner, Ulrich i Christ, Oliver (2010). »Population Ratios and Prejudice: Modelling Both Contact and Threat Effects«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (4): 635–650. doi: 10.1080/13691830903516034
- Pilsel, Drago (2014). *Argentinski roman*. Zagreb: Profil.
- Pinney, Jean S., Romero, Irma, Nava, Monica i Huang, Dan (2001). »The Role of Language, Parents, and Peers in Ethnic Identity Among Adolescents in Immigrant Families«, *Journal of Youth and Adolescence*, 30 (2): 135–153.
- Previšić, Vlatko (1997). »Sociodemografske karakteristike srednjoškolaca i socijalna distanca prema nacionalnim i religijskim skupinama«, *Društvena istraživanja*, 5 (5-6): 859–873.
- Prezza, Miretta, Zampatti, Emanuela, Pacilli, Maria G. i Paoliello, Annalisa (2008). »Territorial Sense of Community, Ethnic Prejudice and Political Orientation«, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 18 (4): 315–332. doi: 10.1002/casp.927
- Puhalo, Srđan (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Qvortrup, Jens (2009). »The Development of Childhood: Change And Continuity in Generational Relations«, u: Jens Qvortrup (ur.). *Structural, Historical, and Comparative Perspectives*. Sociological Studies of Children and Youth, Volume 12 Bingley: Emerald, str. 1–26. doi: 10.1108/S1537-4661(2009)0000012006
- Schnapper, Dominique (2009). »Relativism«, *Society*, 46 (2): 175–179. doi: 10.1007/s12115-008-9181-6
- Sekulić, Duško (1992). »Nationalism Versus Democracy: Legacies of Marxism«, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 6 (1): 113–132. doi: 10.1007/bf01417665
- Sekulić, Duško (2010). »Vrijednosti i društvene promjene«, u: Josip Kregar, Duško Sekulić, Slaven Ravlić, Zoran Malenica, Ranka Jeknić, i Antonija Petričušić (ur.). *Izgradnja institucija: Etika i korupcija*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, str. 131–156.
- Sekulić, Duško (2012). »Društveni okvir i vrijednosni sustav«, *Revija za sociologiju*, 42 (3): 231–276. doi: 10.5613/rzs.42.3.1
- Sekulić, Duško i Šporer, Željka (2006). »Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija«, *Revija za sociologiju*, 37 (1-2): 1–19.
- Siegmán, Aron Wolfe (1957). »Authoritarian attitudes in children: the effect of age, IQ, anxiety and parental religious attitudes«, *Journal of Clinical Psychology*, 13 (4): 338–340.
- Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. New York: Basil Blackwell.
- Stone, Dan (2004). »Genocide as Transgression«, *European Journal of Social Theory*, 7 (1): 45–65. doi: 10.1177/1368431004040019
- Stringer, Maurice, Irwing, Paul, Giles, Melanie, McClenahan, Carol, Wilson, Ronnie i Hunter, John (2010). »Parental and school effects on children's political attitudes in Northern Ireland«, *British Journal of Educational Psychology*, 80 (2): 223–240. doi: 10.1348/000709909x477233

- Supek, Rudi (1992). *Društvene predrasude i nacionalizam*. Zagreb: Globus.
- Šiber, Ivan (1997). »War and the Changes in Social Distance Toward the Ethnic Minorities in Croatia«, *Politička misao*, 34 (5): 3–26.
- Šram, Zlatko (2002). »Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost«, *Društvena istraživanja*, 11 (1): 1–22.
- Šram, Zlatko (2008). »Etnocentrizam, autoritarne tendencije i religioznost: relacije na uzorku zagrebačkih studenata«, *Migracijske i etničke teme*, 24 (1-2): 49–66.
- Štulhofer, Aleksandar (2006). »Euroskeptičizam u Hrvatskoj: s onu stranu racionalnosti?«, u: Katarina Ott (ur.). *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji: izazovi sudjelovanja*. Zagreb: Institut za javne financije i Fondacija F. Ebert, str. 135–154.
- Thomas, William I. i Thomas, Dorothy Swaine (1928). *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Alfred A. Knopf.
- Tomić-Koludrović, Inga (1999). »Skeptična generacija u protumodernizacijskom kontekstu«, *Politička misao*, 36 (3): 175–193.
- Tomić-Koludrović, Inga i Petrić, Mirko (2007). »Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije«, *Društvena istraživanja*, 16 (4-5): 867–889.
- Umaña-Taylor, Adriana J., Bhanot, Ruchi i Shin, Nana (2006). »Ethnic Identity Formation During Adolescence. The Critical Role of Families«, *Journal of Family Issues*, 27 (3): 390–414. doi: 10.1177/0192513x05282960
- Umaña-Taylor, Adriana J., Zeiders, Katharine H. i Updegraff, Kimberly A. (2013). »Family Ethnic Socialization and Ethnic Identity: A Family-Driven, Youth-Driven, or Reciprocal Process?«, *Journal of Family Psychology*, 27 (1): 137–146. doi: 10.1037/a0031105
- Warshauer Freedman, Sarah i Abazovic, Dino (2006). »Growing Up During the Balkan Wars of the 1990s«, u: Colette Daiute, Zeynep Beykont, Craig Higson-Smith i Larry Nucci (ur.). *International Perspectives on Youth Conflict and Development*. Oxford: Oxford University Press, str. 57–72. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195178425.003.0004
- Watts, Meredith W. (1996). »Political Xenophobia in the Transition from Socialism: Threat, Racism and Ideology among East German Youth«, *Political Psychology*, 17 (1): 97–126. doi: 10.2307/3791945
- Weber, Max (1976 [1922]). *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Wohl, Robert (1979). *The Generation of 1914*. Cambridge: Harvard University Press.
- Županov, Josip (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.

PRILOG

Tablica 1a. Razlike između srednjoškolskih učenika prema vrsti srednjih škola koje pohađaju (ANOVA) u stavovima prema etničkoj različitosti i izraženoj društvenoj distanci prema pripadnicima odabranih etničkih skupina i stranim radnicima

	<i>Vrsta srednje škole</i>	N	M	SD	F, (p), post hoc
Etnocentrizam	gimnazije	343	2,36	0,847	27,312
	4-god. strukovne škole	455	2,71	0,743	0,000
	3-god. strukovne škole	145	2,87	0,827	1 ≠ 2, 3
Nacionalizam	gimnazije	345	3,20	0,862	4,592
	4-god. strukovne škole	456	3,37	0,768	0,010
	3-god. strukovne škole	145	3,37	0,780	1 ≠ 2
Nacionalne manjine kao prijeljnja	gimnazije	346	2,69	0,827	10,060
	4-god. strukovne škole	456	2,89	0,738	0,000
	3-god. strukovne škole	145	2,99	0,812	1 ≠ 2, 3
Migranti kao prijeljnja	gimnazije	345	3,36	0,844	0,180
	4-god. strukovne škole	456	3,33	0,839	0,835
	3-god. strukovne škole	145	3,37	0,856	
Otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti	gimnazije	345	3,65	0,733	19,144
	4-god. strukovne škole	456	3,41	0,695	0,000
	3-god. strukovne škole	145	3,24	0,802	1 ≠ 2, 3
Društvena distanca prema stranim radnicima	gimnazije	334	3,51	1,863	36,079
	4-god. strukovne škole	429	4,51	1,761	0,000
	3-god. strukovne škole	132	4,75	1,908	1 ≠ 2, 3
Društvena distanca prema Albancima	gimnazije	332	3,90	2,023	12,029
	4-god. strukovne škole	433	4,54	1,891	0,000
	3-god. strukovne škole	132	4,61	1,995	1 ≠ 2, 3
Društvena distanca prema Romima	gimnazije	333	4,31	1,935	16,414
	4-god. strukovne škole	431	5,05	1,776	0,000
	3-god. strukovne škole	134	5,03	1,892	1 ≠ 2, 3
Društvena distanca prema Slovencima	gimnazije	336	3,58	2,191	21,528
	4-god. strukovne škole	436	4,50	2,107	0,000
	3-god. strukovne škole	132	4,66	2,063	1 ≠ 2, 3
Društvena distanca prema Srbima	gimnazije	339	3,68	2,318	47,564
	4-god. strukovne škole	442	5,06	2,095	0,000
	3-god. strukovne škole	133	5,31	2,027	1 ≠ 2, 3

Tablica 1b. Razlike između roditelja prema stupnju obrazovanja (ANOVA) u stavovima prema etničkoj različitosti i izraženoj društvenoj distanci prema pripadnicima odabranih etničkih skupina i stranim radnicima

	<i>Obrazovni stupanj roditelja</i>	N	M	SD	F, (p), post hoc
Etnocentrizam	osnovna škola ili niže	96	2,71	0,857	12,848 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	592	2,55	0,794	
	viša škola ili više	228	2,28	0,833	
Nacionalizam	osnovna škola ili niže	96	3,35	0,833	3,817 0,022 2 ≠ 3
	srednja škola	592	3,32	0,800	
	viša škola ili više	228	3,15	0,849	
Nacionalne manjine kao prijjetnja	osnovna škola ili niže	96	2,88	0,849	1,150 0,317
	srednja škola	592	2,90	0,828	
	viša škola ili više	228	2,80	0,852	
Migranti kao prijjetnja	osnovna škola ili niže	96	3,53	0,820	7,497 0,001 2 ≠ 3
	srednja škola	592	3,58	0,802	
	viša škola ili više	228	3,33	0,866	
Otvorenost prema kulturnoj i etničkoj različitosti	osnovna škola ili niže	96	3,46	0,857	18,193 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	592	3,55	0,787	
	viša škola ili više	228	3,89	0,732	
Društvena distanca prema stranim radnicima	osnovna škola ili niže	84	4,92	1,832	13,172 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	532	4,82	1,713	
	viša škola ili više	212	4,11	1,849	
Društvena distanca prema Albancima	osnovna škola ili niže	89	4,88	1,827	17,610 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	530	4,80	1,696	
	viša škola ili više	214	3,99	1,810	
Društvena distanca prema Romima	osnovna škola ili niže	84	4,83	1,649	16,025 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	536	4,97	1,623	
	viša škola ili više	217	4,22	1,739	
Društvena distanca prema Slovencima	osnovna škola ili niže	86	4,53	1,945	21,024 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	539	4,83	1,832	
	viša škola ili više	220	3,85	2,004	
Društvena distanca prema Srbima	osnovna škola ili niže	89	4,81	1,971	18,017 0,000 3 ≠ 1, 2
	srednja škola	542	4,78	1,968	
	viša škola ili više	218	3,86	1,982	

Generational Differences in Relation to Ethnic Diversity: The Attitudes of Croatian Secondary School Pupils and Their Parents

Jadranka ČAČIĆ-KUMPES

Department of Sociology, University of Zadar, Croatia

jcacic@unizd.hr

Margareta GREGUROVIĆ, Josip KUMPES

Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb, Croatia

Starting from the importance attached to ethnicity in contemporary Croatian society, this paper is based on research aimed at exploring the similarities and differences in attitudes regarding ethnic diversity expressed by two family generations in Croatia, secondary school pupils and their parents. The purpose of these attitude comparisons is to try to establish intergenerational similarities and differences, to determine their indicators and explain possible reasons for their occurrence. In the first part of the paper the authors indicate socialization aspects within the sociological theories of ethnicity and generation and outline the socio-historic context of the socialization of the studied family generations. In the central part of the paper the results of a survey conducted in 2009 are analysed on a convenience sample of secondary school pupils and their parents (N = 1902). The attitudes towards ethnic diversity and social distance towards members of selected ethnic groups (Albanians, Roma, Slovenians and Serbs) and foreign (migrant) workers are analysed. Although positive correlations in the expression of attitudes and social distance between secondary school pupils and their parents are obtained, t-test (paired samples method) resulted in some intergenerational differences. They are, among other, reflected in greater inclination among secondary school pupils towards ethnocentric attitudes, and closeness to cultural and ethnic diversity in comparison to their parents, while parents express significantly greater social distance towards Albanians, Slovenes and foreign workers compared to their secondary school children. Regression analyses conducted on each sub-sample tested the effect of socio-demographic, socio-cultural and socio-economic characteristics of respondents as well as their value orientation on the examined attitudes and expressed social distance. Finally, it is concluded that, on one hand, the results confirmed the importance of family in the process of ethnic socialization, and, on the other, the role of great social changes, especially traumatic socio-historical events, in both shaping attitudes towards ethnic diversity and in shaping generational characteristics.

Key words: family generation, secondary school pupils, parents, ethnic diversity, ethnic socialization, social distance